

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT
ƏMƏLİYYATLARININ PERSPEKTİVLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədov Elgün Azər

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
“ ___ ” _____ 2022-ci il

“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT
ƏMƏLİYYATLARININ PERSPEKTİVLƏRİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403-Maliyyə

İxtisaslaşma: Bank işi

Qrup: 606

Magistrant:
Məmmədov Elgün Azər oğlu

Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Sadıqov Elnur Məhəmməd oğlu

Program rəhbəri:
i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

BAKI – 2022

Elm andı

Mən, Məmmədov Elgün Azər oğlu and içirəm ki, “Azərbaycanda kommərsiya banklarının kredit əməliyyatlarının perspektivləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ PERSPEKTİVLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit elə iqtisadi fəaliyyət növlərinə can atır ki, həmin sahələrdən maksimum mənfəət əldə oluna bilsin. Kredit pul vəsaitlərinin həcminə, pul kütləsinin strukturuna, eləcə də pulun tədavül sürətinə və tədiyyə dövriyyəsinə aktiv təsir göstərir. Bu səbəbdən mövzu aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiq olunmasıdır.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat işinin araşdırılmasında analiz və sintez, həmçinin də induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işi üçün informasiya bazasını bank işi sahəsində yazılmış yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, qazet və jurnal məqalələri, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə üst-üstə düşən və əlaqəli mövzu üzrə xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyətləri: Mövzunun kifayət qədər aktual olmasına baxmayaraq, bu sahədə yetərli araşdırmaların olmaması və mənbələrin çatışmazlığı tədqiqat prosesində məhdudiyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:

- Kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarında bank risklərinin idarə olunması xüsusiyyətləri sistemləşdirilmiş;
- Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətlərinin təhlili aparılmış;
- COVID-19 pandemiyasının bankların kredit əməliyyatlarına təsirinin minimuma salınması istiqamətləri güyrənilmiş;
- Respublikamızda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf perspektivləri sistemli tədqiq edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Magistr işinin praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanın kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi və bu istiqamətdə təkmilləşdirmə yollarının tədqiqi üzrə müəyyən olunur.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya tədqiqatının nəticələri maliyyə təşkilatları, həmçinin Azərbaycan Milli Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı siyasətində, qanunvericilik bazasının formalaşmasında tətbiq edilə bilər.

Açar sözlər: kommersiya bankları, kredit əməliyyatları, perspektivlər, strategiya, Azərbaycan

"PROSPECTS OF CREDIT OPERATIONS OF COMMERCIAL BANKS IN AZERBAIJAN"

SUMMARY

The actuality of the subject: In today's market economy, credit seeks economic activities that can maximize profits. Credit actively affects the amount of money, the structure of the money supply, as well as the velocity of money and the turnover of payments. Therefore, the topic is relevant.

Purpose and tasks of the research: In order to achieve the objectives of the study, it was considered appropriate to perform the tasks "Analysis of the nature and forms of credit", "Study of the functions and basic principles of credit", "Comprehensive study of credit operations of commercial banks as an element of lending."

Used research methods: Analysis and synthesis, as well as induction and deduction methods were used in the research.

The information base of the research: The information base for the research consists of scientific works of local and foreign scholars in the field of banking, newspaper and magazine articles, as well as special and general economic literature on the topic that coincides with the chosen field of research.

Restrictions of research: Although the topic is quite relevant, the lack of sufficient research and resources in this area have limited the research process.

The novelty and practical results of investigation:

- Banking risk management features in credit operations of commercial banks are systematized;
- An analysis of the directions of regulation of credit operations of commercial banks in Azerbaijan was conducted;
- Directions for minimizing the impact of the COVID-19 pandemic on banks' lending operations were studied;
- Prospects for the development of credit operations of commercial banks in our country have been systematically studied and relevant proposals have been made.

The practical significance of the master's thesis is determined by analyzing the current state of credit operations of commercial banks in Azerbaijan and exploring ways to improve in this direction.

Scientific-practical significance of results: The results of the dissertation research can be applied by financial institutions, as well as the policy of the National Bank of Azerbaijan in the banking sector, in the formation of the legislative framework.

Keywords: *commercial banks, credit operations, prospects, strategy, Azerbaijan*

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB - Avropa Birliyi

ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları

BGN - Borcun gəlirlərə nisbəti

BVF - Beynəlxalq Valyuta Fondu

İEOÖ - İnkişaf etməkdə olan ölkələr

İEÖ - İnkişaf etmiş ölkələr

İƏİT - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı

ÜDM – Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT	
ƏMƏLİYYATLARININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Kreditin mahiyyəti, əsas funksiyaları və prinsipi.....	12
1.2. Kreditin növləri və formaları.....	16
1.3. Kommersiya banklarının kredit əməliyyatları-əhalinin ehtiyaclarının kreditləşməsinin elementi kimi.....	13
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT	
ƏMƏLİYYATLARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	30
2.1. Azərbaycan Respublikasında kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili.....	30
2.2. Azərbaycanda əhalinin kreditlə təmin olunmasının mövcud vəziyyətinin təhlili.....	37
2.3. Kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarında bank risklərinin idarə olunması xüsusiyyətləri.....	42
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT	
ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
3.1. Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətləri.....	49
3.2. COVID-19 pandemiyasının kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarına təsirinin azaldılması istiqamətləri.....	55
3.3. Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf istiqamətləri.....	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	72
ƏLAVƏLƏR.....	78
Sxemlərin siyahısı.....	80
Şəkillərin siyahısı.....	80
Cədvəllərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində kredit pul vəsaitlərinin bir sahədən digər sahəyə axınını təmin etməklə şəxsi kapitalın məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Kreditin digər bir xarakterik xüsusiyyəti isə müəssisələrin mövcud pul vəsaitlərinin təkrar dövriyyəsinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit elə iqtisadi fəaliyyət növlərinə can atır ki, həmin sahələrdən maksimum mənfəət əldə oluna bilsin. Kredit pul vəsaitlərinin həcminə, pul kütləsinin strukturuna, eləcə də pulun tədavül sürətinə və tədiyyə dövriyyəsinə aktiv təsir göstərir.

Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafının stimullaşdırılmasında, eləcə də təkrar istehsalın həcmnin artırılmasında mühim vasitə kimi çıxış edir. Belə ki, müasir iqtisadi şəraitdə kredit vəsaitlərini istehsal prosesinə cəlb etmədən kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyətini, eləcə də fermer təsərrüfatlarının inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, tədqiqat işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanın olmasının tələb edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi. Kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələləri müxtəlif xarici nəzəriyyəçilər, o cümlədən də Шаламов Г.А., Гринспэн А., Трехтенберг И.А., Панова Г.С., Шаламов Г.А., Швецов Ю.Г., Carolyn Warren, Michael Steven və digərləri tərəfindən əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Belə ki, Панова Г.С. əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaratdığını vurğulamışdır. Dave Ramsey isə göstərmişdir ki, kredit əməliyyatlarının sürətlə tərəqqisi, eləcə də kreditin əmtəə təsərrüfatının inkişafında hakim mövqeyə çevrilməsi ictimai kapitalın sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir. Гринспэн А. Və Трехтенберг И.А. isə öz əsərlərində göstərmişdirlər ki, Sahibkarlar arasında həyata keçirilən kommersiya krediti veksəl şəklində bağlanmaqla əmtəənin asanlıqla satışını təmin etmiş olur.

Kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələlərinin araşdırılmasında yerli nəzəriyyəçilərin də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. özlərinin “Bank işi ilə elektron bankçılıq” adlı kitablarında vurğulamışlar ki, “kredit istehsal müəssisələrinin elementlərindən biri olmaqla, xidmətlərin, əmtəələrin və kapitalların hərəkətində mühüm rol oynayır. Kredit həmçinin qiymət, mənfəət, pul, valyuta kursu, tədiyyə balansı kimi bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları və iqtisadi kateqoriyalarla qarşılıqlı şəkildə bağlıdır”.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiq olunmasıdır. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icra olunmasını məqsədmüvafiq hesab edirik:

- Kreditin mahiyyəti və formaları təhlil olunmalı, funksiyaları və əsas prinsipləri araşdırılmalıdır
- Əhalinin ehtiyaclarının kreditləşməsinin elementi kimi kommersiya banklarının kredit əməliyyatları əhatəli şəkildə araşdırılmalı.
- Azərbaycanda kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili məsələləri və əhalinin kreditlə təmin olunmasının mövcud vəziyyəti təhlil edilməli
- Respublikamızda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətləri araşdırılmalı
- Pandemiyanın kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarına təsirinin yumşaldılması yolları tədqiq edilməli və banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf istiqamətləri öyrənilməlidir.

Tədqiqatın obyektini və predmetini. Aparılan tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının bank sektoru, predmetini isə kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin araşdırılmasında analiz və sintez, induksiya və deduksiya, qrafik və statistik təhlil, həmçinin də eksperiment, modelləşdirmə və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Analiz metodu

vasitəsilə tədqiqat mövzusu tam şəkildə götürülmüş və daha sonra fəsilərə bölünərək ayrı-ayrılıqda təhlil edilmiş, sintez metodu tətbiq edilməklə alınmış nəticələr ümumi iqtisadi sistemdə birləşdirilmişdir. Tədqiqat mövzusu ilə əlaqədar iqtisadi faktların toplanması, ümumiləşdirilərək sistemləşdirilməsi induksiya metodu vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Sonra deduksiya metodu tətbiq edilərək toplanmış faktlar əsasında nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, funksiyalar və eləcə də əməli fəaliyyət üçün lazım olan zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqat işi üçün informasiya bazasını bank işi sahəsində yazılmış yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, qazet və jurnal məqalələri, eləcə də seçilmiş tədqiqat istiqaməti ilə üst-üstə düşən xüsusi və ümumi iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları tədqiqat üçün baza rolunu oynamışdır. Tədqiq olunan mövzunun spesifikliyi nəzərə alınaraq, mənbələrin böyük hissəsini internet resurları və qanunlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Mövzunun kifayət qədər aktual olmasına baxmayaraq, bu sahədə yetərli araşdırmaların olmaması və mənbələrin çatışmazlığı tədqiqat prosesində məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Aparılan tədqiqat nəticəsində Azərbaycanda komməriya banklarının kredit əməliyyatlarının effektiv təşkili üçün aşağıdakılar tövsiyə edilə bilər:

- Azərbaycan Respublikasında komməriya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili məsələləri əsaslandırılmış;
- Komməriya banklarının kredit əməliyyatlarında bank risklərinin idarə olunması xüsusiyyətləri sistemləşdirilmiş;
- Azərbaycanda komməriya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətlərinin təhlili aparılmış;
- COVID-19 pandemiyasının bankların kredit əməliyyatlarına təsirinin minimuma salınması istiqamətləri güyənilmiş;
- Respublikamızda komməriya banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf

perspektivləri sistemli tədqiq edilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi sahələri. Magistr işinin praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanın kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi və bu istiqamətdə təkmilləşdirmə yollarının tədqiqi üzrə müəyyən olunur. Dissertasiya tədqiqatının nəticələri maliyyə təşkilatları, həmçinin Azərbaycan Mərkəzi Bankı tərəfindən bank sektoru ilə bağlı siyasətində, qanunvericilik bazasının formalaşmasında tətbiq edilə bilər. Tədqiqatın əsas müddəələrindən “Bank işi”, “Bank sistemi”, “Valyuta və kredit münasibətləri” kimi akademik fənlərin tədrisi prosesində əlavə məlumat xarakterli material kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Kreditin mahiyyəti, əsas funksiyaları və prinsipi

Kreditin mahiyyəti bu anlayışın ifadə etdiyi hərfi məna ilə çox uyğundur. Belə ki, kredit latın dilindən tərcümədə etimad etmə, inanma mənalərini verir. Başqa sözlə desək, kredit inam əsasında pul vəsaitinin bir nəfərdən çıxaraq digərinə hərəkət etməsi prosesidir. Lakin burada diqqət edilməsi lazım olan əsas nüans kreditin müəyyən faiz müqabilində və qaytarılmaq şərti ilə verilməsidir. Kredit həm pul formasında, həm də hansısa əmtəənin ödəniş vasitəsi kimi çıxış edə bilər. İstənilən halda kredit satın alınmış məhsulun dəyərini dərhal ödənməsini deyil, onun müəyyən müddət ərzində hissə-hissə ödənməsini təmin edir (Cavadov A.M., 2012, s. 25).

Kredit anlayışı iqtisadiyyatın vacib tərkib hissəsi və başlıca kateqoriyasıdır. O, istehsal müəssisələrinin elementlərindən biri kimi, xidmətlərin, kapitalların və əmtəələrin hərəkətində başlıca rol oynayır. Kredit həmçinin mənfəət, qiymət, pul, valyuta kursu, tədiyyə balans kimi iqtisadi kateqoriyalarla və bazar iqtisadiyyatının iqtisadi qanunları ilə qarşılıqlı surətdə bağlıdır (Abbasov Ə., Həmişəyeva Ş., Məmmədov Z., Rzayev R. 2013, s. 67).

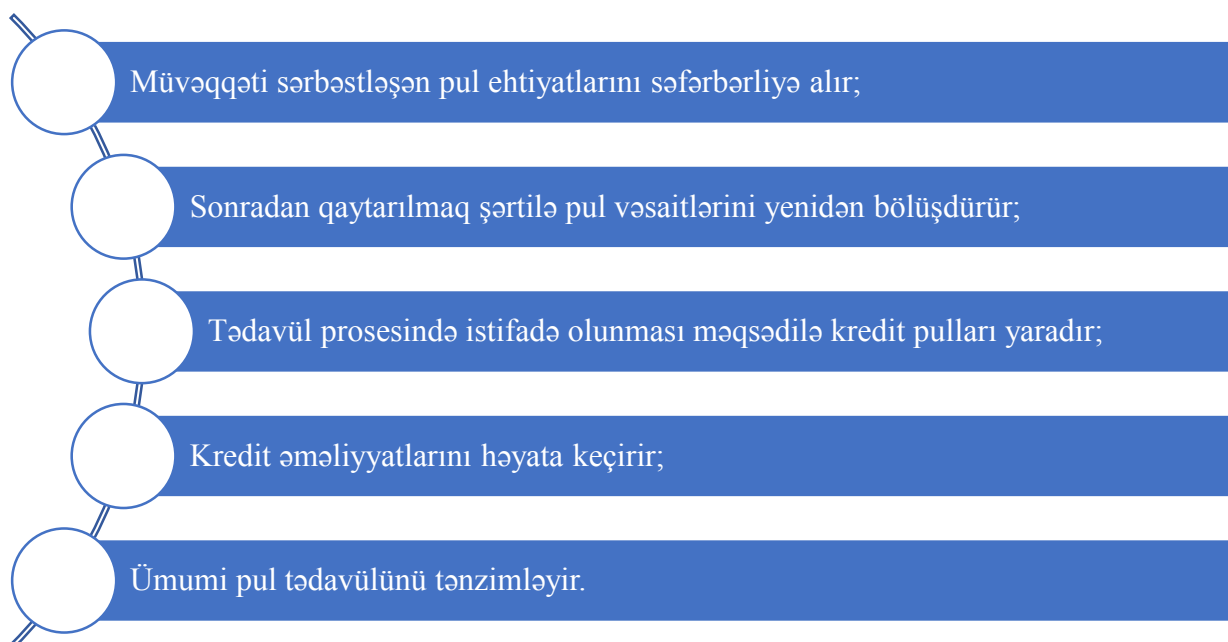
Kredit əməliyyatlarının iki tərəfi- krediti verən və alan tərəfləri olur. Kredit verən ödəmə vədi olaraq pul verən tərəf, kredit alan isə aldığı krediti ödəyəcəyinə vəd verən tərəfdir (Bağirov M.M., 2014, s. 107).

Mürəkkəb bazar konyukturası şəraitində kredit pul vəsaitlərinin bir sahədən digər sahəyə axınını təmin etməklə şəxsi kapitalın məhdudlaşdırılmasını təmin edir. Kreditin digər bir xarakterik xüsusiyyəti isə müəssisələrin mövcud pul vəsaitlərinin təkrar dövriyyəsinin fasiləsiz fəaliyyətini təmin edir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində kredit elə iqtisadi fəaliyyət növlərinə can atır ki, həmin sahələrdən maksimum mənfəət əldə oluna bilsin. Kredit pul vəsaitlərinin həcminə, pul kütləsinin strukturuna, eləcə də pulun tədavül sürətinə və tədiyyə dövriyyəsinə aktiv təsir göstərir (Гринспэн А., 2014, с. 89).

Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafının stimullaşdırılmasında, eləcə də təkrar istehsalın həcmnin artırılmasında mühim vasitə kimi çıxış edir. Belə ki, müasir iqtisadi şəraitdə kredit vəsaitlərini istehsal prosesinə cəlb etmədən kiçik və orta biznes subyektlərinin fəaliyyətini, eləcə də fermer təsərrüfatlarının inkişafını təmin etmək qeyri-mümkündür.

Kreditin mahiyyətinin izah olunması onun əsas vəzifələrini, funksiya və prinsiplərini araşdırmadan mümkün deyildir. İqtisadi kateqoriya kimi kredit pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin etdiyindən, mühim iqtisadi məqsəd və vəzifələri də özündə əks etdirir. Kreditin mahiyyəti onun həyata keçirdiyi vəzifələrlə dərinlən təhlil oluna bilər. Kreditin əsas vəzifələri aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 1: Kreditin əsas vəzifələri

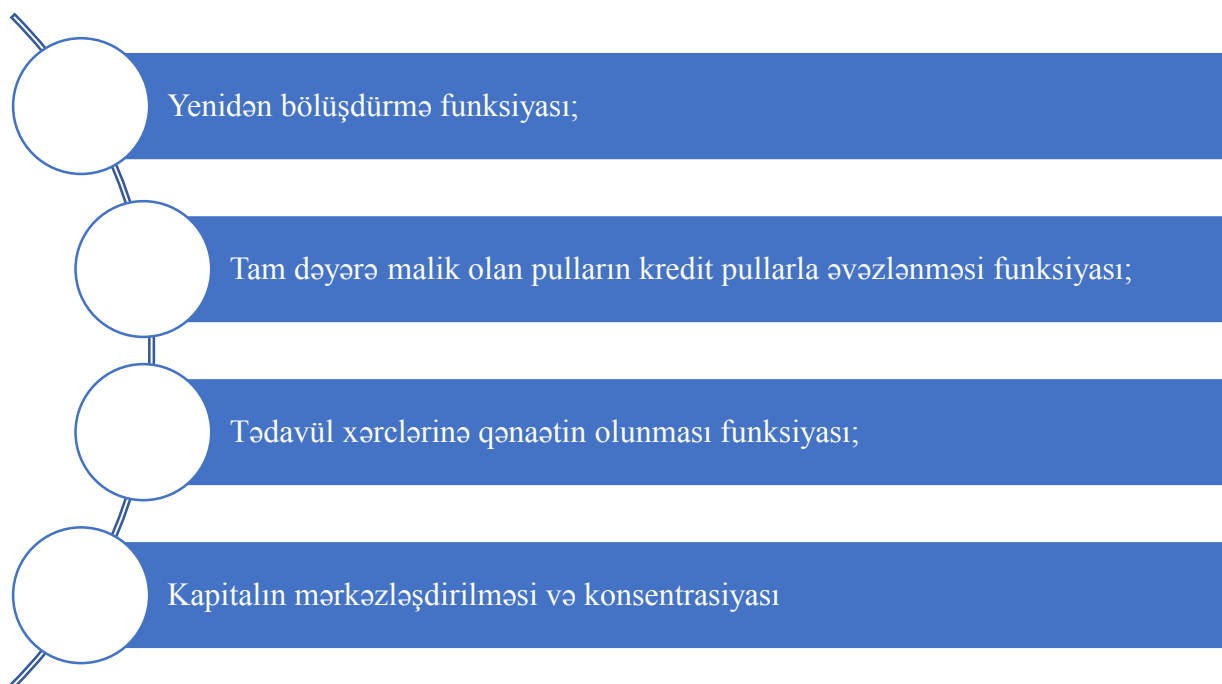
Mənbə: Шаламов Г.А. "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. - 2014. - N 9-10. - С.100- 105. kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sxem 1-dən də görüldüyü kimi kreditin əsas vəzifəsi tədavül prosesində istifadəni təmin etmək məqsədilə banknotlar, xəzinə biletləri kimi kredit pulları yaradır, kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsini təmin edir, ümumi pul tədavülünün əsas nizamlayıcısı kimi çıxış edir, pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsini təmin edir və müvəqqəti sərbəstləşən pul ehtiyatlarının səfərbərliyə alınmasını təmin edir.

Kredit yuxarıda göstərilən vəzifələrini öz funksiyaları vasitəsilə icra edir.

Kreditin əsas funksiyaları aşağıdakı sxem vasitəsilə verilmişdir.

Sxem 2: Kreditin funksiyaları

Mənbə: Швецов Ю.Г. Капитал банка: его достаточность и функции / Ю.Г.Швецов, В.Г.Корешков // Деньги и кредит. - 2014. - N 6. - С.34-36.

Sxem 2-dən də göründüyü kimi kredit özündə dörd əsas funksiyanı daşıyır. Kredit özünün yenidən bölüşdürmə funksiyası vasitəsilə kreditorların sərbəst pul vəsaitlərinin başqa iqtisadi fəaliyyət sahəsinə hərəkətini təmin edir. Kredit əməliyyatlarının formasından və strukturundan asılı olmayaraq, istənilən halda dəyərin yenidən bölüşdürülməsi prosesi kredit vasitəsilə təmin olunur. Ümumi-iqtisadi prinsiplərə görə isə kredit vasitəsilə dəyərin hərəkəti milli gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsinin əsas təzahür forması kimi meydana gəlir.

Kreditin ikinci əsas funksiyası isə tam dəyərə malik olan pul vəsaitlərinin kredit pullarla əvəzlənməsidir. Müasir iqtisadi sistemlərdə pul vəsaitlərinin bu formada əvəzlənməsi üçün iqtisadi şərait mövcuddur. Belə ki, hər hansısa bir mal və yaxud da xidmətlərə görə nağdsız hesablaşmalar vasitəsilə əməliyyatların aparılması tam dəyərə malik olan pulların kredit pullarla əvəzlənməsinə şərait yaratmış olur (Carolyn Warren, 2019, p. 59).

Tam dəyərə malik pul vəsaitlərinin kredit pullarla əvəzlənməsi funksiyası kreditin üçüncü funksiyası olan tədavül xərclərinə qənaət olunmasını formalaşdırır.

Deməli onda pulların bir formadan digər formaya çevrilməsi tədavül prosesi

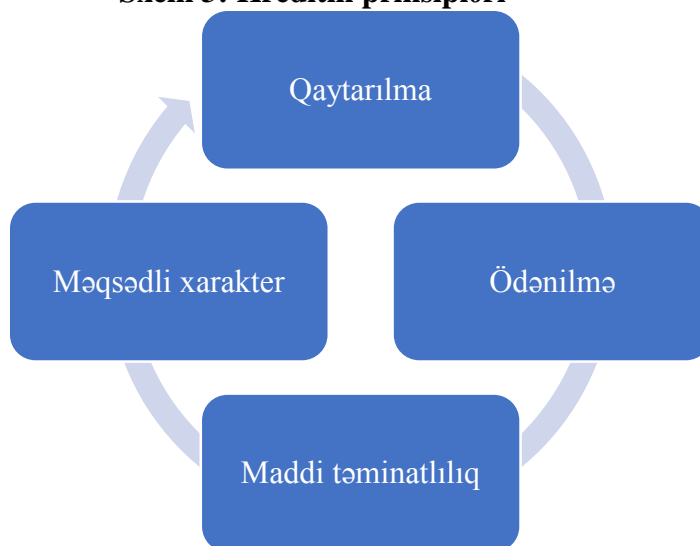
nəticəsində yaranan xərclərin ixtisar olunmasına səbəb olur.

Müasir iqtisadi şəraitdə həqiqi pullar (tam dəyərə malik) kimi qızıl sikkələr yox, kredit pullar çıxış edir. Metalizm dövründə formalaşmış qızıl sikkələrin kredit pullarla əvəzlənməsi tədaviyə banknotların yaranmasına şərait yaratmışdır. Lakin xüsusilə vurğulamalıyıq ki, qızıl sikkələrin kağız pullarla əvəzlənməsi (qızılın tam demonetaziyası) və eləcə də kredit pulların öz qızıl dəyərini tamamilə və yaxud da qismən itirməsi kreditin bu funksiyasının qüvvədən düşməsinə səbəb olmadı. Əksinə, kredit əməliyyatlarının sürətlə tərəqqisi, eləcə də kreditin əmtəə təsərrüfatının inkişafında hakim mövqeyə çevrilməsi ictimai kapitalın sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir (Dave Ramsey, 2019, p. 29).

Tədvül xərclərinin azaldılması, zəruri olmayan xərclərin ixtisarının aparılması ictimai kapitalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Bundan başqa, həmin xərclər tam ixtisar olmasa belə, onların minimum səviyyəyə çatdırılması da ictimai kapitalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə kömək edir. Çünki belə olan vəziyyətdə kapitalın iqtisadi dövriyyəsi, məhsuldar fəaliyyət vaxtı və dövrü artır.

Kreditin ən mühim funksiyalarından biri hesab olunan kapitalın mərkəzləşməsi, eyni zamanda onun təmərküzləşməsi funksiyası bankın apardığı kredit əməliyyatları vasitəsilə izafi dəyərin kapitallaşması prosesini daha da sürətləndirir.

Sxem 3: Kreditin prinsipləri

Mənbə: Michael Steven. Getting Out of Debt: Money Management. 5th Edition. Stanford. 2017

Yuxarıda qeyd olunan funksiyalar və vəzifələr kreditin prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır və ona təsir edir. Kredit müxtəlif prinsiplərə əsaslanaraq öz fəaliyyəti təmin edir. Kreditin həmin prinsipləri aşağıdakı sxemdə ətraflı verilmişdir.

Sxem 3-dən də göründüyü kimi kredit öz fəaliyyətində dörd əsas prinsipə əsaslanır. İndi isə iqtisadi ədəbiyyatlar bu dörd prinsipin mahiyyəti ilə bağlı verilmiş ifadələrə nəzər yetirək:

Prinsip 1. Qaytarılma. Bu prinsip alınmış kreditlər müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş bütün öhdəliklərin tam şəkildə ödənməsi ilə qaytarılmalı olduğunu göstərir.

Prinsip 2. Ödənilmə. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kredit üzrə faizlər ilk növbədə ödənilməlidir. Bundan sonra isə kredit müqaviləsində qeyde edilən, ya da müqavilə üzrə nəzərdə tutulmuş əsas borcların geri ödənməsi təmin olunmalıdır.

Prinsip 3. Maddi təminatlılıq. Kreditin təminatlı olması dedikdə, həmin kreditin ödənilməsi üçün verilmiş zəmanətlər, banka qoyulmuş girovlar və ya dəyərli əşyalar başa düşülür. Başqa sözlə desək, borcalanın maddi vəziyyəti mütləq nəzərə alınmaqla, ona ödəyə biləcəyi miqdarda kreditin verilməsi prosesi başa düşülür.

Prinsip 4. Məqsədli xarakter. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir kredit təyinatına uyğun verilməli, istənilən şəxsə və yaxud da krediti ödəmək imkanı olmayan şəxslərə verilməsinin qarşısının alınmasıdır. Eyni zamanda da bu prinsip iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun olaraq tətbiq olunmaqdadır.

1.2. Kreditin növləri və formaları

Kredit müxtəlif formalarda reallaşdırıla bilər. Lakin, baza forması olaraq kredit pul, mal-əmtəə və qarışıq formalarda təzahür edir. Qeyd olunanlarla yanaşı kredit kredit alanın kimliyindən asılı olaraq aşağıdakı sxemdə verilmiş formalarda da təzahür edə bilər.

Ssuda kapitalının və yaxud da borca verilmiş pul vəsaitlərinin hərəkəti kredit formasında təcəssüm olunur. Daha dəqiq desək, kredit dedikdə, borcalanla borcverən arasında müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərinin müəyyən faiz müqabilində geri qaytarılmasını təmin edən müqavilə formasıdır.

Kreditin formaları müxtəlif əlamətlərə görə təsnifləşdirilə bilər. Belə ki, kreditin alınması formasından, eləcə də borc verənin və borc alanın kateqoriyalarından asılı olaraq kredit müxtəlif formalarda təzahür edə bilər.

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

Kreditin digər bir təzahür forması isə dövlət krediti hesab olunur. Dövlət kreditinin digər kredit formalarından fərqləndirən əsas cəhət odur ki, burada borc alan qismində dövlətin özü çıxış edir. Belə ki, büdcə vəsaitlərindən maliyyələşmə imkanları azaldıqda dövlət orqanları qismində çıxış edən icra hakimiyyəti orqanları öz zəruri xərclərini qarşılamaq məqsədilə kommersiya banklarına müraciət edərək kredit müqaviləsinin subyektinə çevrilə bilərlər (Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V, 2017, s. 87).

Təsərrüfat formasında kredit müəssisələr və ya şirkətlər arasında yaranan münasibətləri əks etdirir. Kreditin qeyd olunan bu forması bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun digər bir müəssisəyə müəyyən faiz qarşılığında reallaşdırılması prosesini əhatə edir. Bu halda yaranmış kredit münasibətlərinin hər iki tərəfi qismində təsərrüfat subyektləri çıxış edir. Təsərrüfat formalı kreditin əsasında istehsalçı və ya satıcı müəssisənin alıcı müəssisəyə möhlət verməsi, alıcı müəssisənin isə müəyyən müddətdən sonra aldığı əmtəənin dəyərini ödəyəcəyini təmin edən veksəl verməsi dayanır. Məhz bu səbəbdən də iqtisadi ədəbiyyatlarda təsərrüfat kreditlərinin digər adı kimi veksəl krediti anlayışından da istifadə olunur. Veksəl krediti və ya kommersiya kreditinin iştirakçıları qismində təsərrüfat subyektləri çıxış etdiyindən bu kredit forması topdansatış münasibətlərində istifadə olunur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur.

Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyekt kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Kreditin digər bir təzahür forması isə kommertiya kreditləridir. Kommertiya kreditlərinin reallaşdırılmasının əsas məqsədi məhsul satışını daha da sürətləndirmək, eyni zamanda da istehsal proseslərinin fasiləsizliyini təmin etməkdir. Kommertiya kreditləri borcalan şəxsin borc verən hüquqi şəxs qarşısında öhdəliklərini özündə ehtiva edən kredit formasıdır. Eyni zamanda da kommertiya kreditləri veksellər şəklində bağlanılır. Veksellər isə iki əsas formada bağlanıla bilər (Əliyev M.F., 2016, s. 18):

- Borcalan tərəfindən götürülmüş məbləğin borc verən hüquqi təşkilata ödənməsini təmin edən sadə veksəl;
- Borcalan tərəfindən müəyyənləşdirilmiş hər hansısa bir məbləğin borcverən hüquqi şəxs tərəfindən üçüncü şəxsə ödənməsini təmin edən köçürmə vekseli və ya tratta.

Yuxarıda qeyd olunan veksellərin bu növləri pul vəsaitinin birbaşa borcverəndən borcalana keçməsinə, eyni zamanda da borcalanın özünün prosesdə iştirak etmədən müəyyən etdiyi məbləğin borcverəndən üçüncü şəxsə keçməsinə təmin edir. İkinci hal daha çox məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə baş verir. Belə ki, istehsalçı müəssisə hər hansısa bir əmtəənin satın alınması üçün borcverənə müraciət edir, borc verən hüquqi şəxs isə borcalanın satın alacağı əmtəənin dəyəri qədər üçüncü şəxsə, yəni həmin əmtəəni satan şəxsə pul ödəyir.

Kreditin ən geniş yayılmış forması bank kreditləri hesab olunur. Bank kreditləri müvəqqəti maddi vəsaitə ehtiyacı olan şəxslərə təqdim olunan kredit formasıdır. Bank kreditinin əsas xarakterik xüsusiyyəti onunla ifadə olunur ki, banklar kredit verərkən öz şəxsi vəsaitindən daha çox cəlb edilmiş maliyyə resurslarından istifadə edir. Belə ki, banklar müxtəlif subyektlərdən depozitlə

götürdüyü maliyyə resurslarını digər subyektlər arasında bölüşdürülməsini təmin edir. Məhz bu səbəbdən də depozit faizləri kredit faiz dərəcələrindən aşağı olur.

Beynəlxalq səviyyədə kredit münasibətlərinin məcmusu qismində isə beynəlxalq kreditlər çıxış edir. Beynəlxalq kreditlərin əsas subyektləri qismində Beynəlxalq Maliyyə-Kredit Təşkilatları, eləcə də beynəlxalq maliyyə institutları, müvafiq xarici ölkələrin hökumətləri, həmçinin də hüquqi şəxslər çıxış edir. Beynəlxalq kreditin özü də xarakterindən asılı olaraq iki əsas formada təzahür edə bilər (Агарков М.М., 2019, s. 107):

- İdxal-ixrac əməliyyatlarının kreditləşməsi;
- Dövlətlərarası və özəl kreditlər.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq kreditlər içərisində idxal-ixrac əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə götürülmüş kreditlər daha böyük həcmə malikdir. Bu tip kreditlər xarici hüquqi şəxslər arasında bağlanılır. Dövlətlərarası və özəl kreditlər isə iki dövlət arasında, eyni zamanda da beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə dövlətlər arasında, hüquqi şəxslərlə dövlətlər arasında, həmçinin də iki hüquqi şəxs arasında da bağlanıla bilər.

Kreditləri müddətinə və ödəmə qaydaları prinsiplərinə görə iki əsas qrupda birləşdirə bilərik. Belə ki, müddətinə görə kreditlər tələb olunanadək kreditlərə və müddətli kreditlərə bölünür. Müddətinə görə isə kreditlər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərə bölünür. Qısamüddətli kreditlər 1 il ərzində, orta müddətli kreditlər 1 ildən 3 ilədək müddətdə, uzunmüddətli kreditlər isə 3 ildən yuxarı müddətdə geri qaytarılmanı nəzərdə tutur.

Kreditləşən obyektlərin iqtisadi təyinatına görə (Викулин А.Ю., 2015, s. 64):

- Əmtəə formasında verilən kreditlər- material qiymətliyələrinin satın alınması, eləcə də müvəqqəti zəruri ehtiyacların qismən və yaxud da tam ödənilməsini təmin edən kreditlər;
- Yeni istehsalat proseslərinin yaradılması və yaxud da mövsümi istehsalatların xərclərinin ödənilməsi məqsədilə verilən kreditlər;
- Akkreditivlərin açılması məqsədilə verilən kreditlər;
- Yüklənmiş son məhsulların dəyərinin tam ödənilmədiyi hallarda verilən tədiyyə

kreditləri;

- Sərbəst pul vəsaitləri olmadığı təqdirdə, müvəqqəti zəruri ehtiyacların ödənməsini təmin edəcək birdəfəlik kreditlər.

Ödənilmə mənbələrinə görə isə kreditlər qrant vəsaiti hesabına ödənilməli olan və yaxud da borcalanın öz şəxsi vəsaiti hesabına ödəniləcək kreditlərə bölünür.

Təmin olunma prinsiplərinə görə isə kreditlər üç əsas növə bölünür (Викулин А.Ю., 2015, s. 67):

- Birbaşa şəkildə təmin olunan kreditlər;
- Dolaylı vasitələrlə təmin olunan kreditlər;
- Heç bir təminat tələb etməyən kreditlər.

Ödəmə qaydalarına görə isə kreditin formaları birdəfəlik və hissə-hissə ödənilən kreditlərə olmaqla iki əsas qrupa bölünür.

İstifadə məqsədinə görə kreditin istehsala və istehlaka açıq olan kreditlərə bölünür. Zəruri istehlak xərclərinin ödənməsini nəzərdə tutan istehlaka açıq olan kredit onu alan şəxslərin aylıq gəlirləri hesabına geri ödənməsi öhdəliyini təmin edir. İstehsala açıq olan kreditlər isə istehsalın maliyyələşdirilməsini təmin etmək məqsədilə istehsalçı müəssisələr tərəfindən əldə olunan kredit formasıdır.

Təminatına görə kreditlər isə təminatlı və təminatsız kreditlərə ayrılır. Təminatlı kreditlər böyük məbləğləri əhatə etməklə hər hansısa bir daşınan və yaxud da daşınmaz əmlakın alınan pul müqabilində girov qoyulması mexanizminə əsaslanır. Təminatsız kreditlərdə isə adından da göründüyü kimi götürülmüş kreditin arxasında təminat kimi heç bir vasitə dayanmır. Məhz bu səbəbdən də biznes kreditləri daha böyük məbləğləri əhatə etdiyinə görə əksər hallarda təminatlı, istehlak kreditləri isə kiçik məbləğləri əhatə etdiyinə görə təminatsız kreditlər hesab olunur (Трехтенберг И.А., 2016, s. 51).

Müddətinə görə kreditlər bölünürlər - ortamüddətli (*18 aydan 7 ilə qədər*); uzunmüddətli (*7 ildən yuxarı*), qısamüddətli (*18 aya qədər*). Təyinatı üzrə: maliyyə kreditləri, aralıq kredit, kommersiya kreditləri. Növ üzrə: valyuta krediti və əmtəə krediti. Təqdim edilən borcun valyuta növü üzrə: borc götürənin ölkəsinin milli valyutası ilə verilən kredit, kreditor ölkənin valyutasıyla verilən kredit, valyuta

səbəti əsasında formalaşan beynəlxalq valyuta vahidləri ilə verilən kreditlər (*SDR*), qeyri-iştirakçı ölkənin valyutası əsasında verilən kredit. Təminatlılığı üzrə: təminatlı kredit, blank kreditləri. Texniki təqdimatı üzrə: borcalanın hesabına yatırılan nağd kreditlər: aksept formasında kreditlər, deposit sertifikatları, borc istiqrazları və b. Kreditor subyektin müxtəlifliyi üzrə: hökumət kreditləri, beynəlxalq maliyyə institutlarının dövlətlərarası kreditləri, bank kreditləri, qarışıq kreditlər, broker kreditləri, ixrac kreditləri və s.

Kredit alan subyektin kimliyindən asılı olaraq kredit dövlət və özəl kreditə bölünür. Dövlət krediti o halda yaranır ki, borcalan və yaxud da kreditor qismində dövlətin özü çıxış edir.

1.3. Kommersiya banklarının kredit əməliyyatları-əhəlinin ehtiyaclarının kreditləşməsinin elementi kimi

Kommersiya bankı mənfəət əldə etmək məqsədi pul dəyəri ilə məşğul olan bank kimi tanınır. Kommersiya bankı kapital dileri və ya daha doğrusu pul dileridir. Bu bank əmanətçilərə minimum faiz verir və borcalandan maksimum faiz tələb edir. Bu proseslərlə kommersiya bankları qazanc əldə edir və bizneslərini davam etdirirlər.

Kommersiya bankları qazanc əldə etmək məqsədi daşıyan biznes müəssisəsidir, lakin kredit təşkilatları iqtisadiyyata bəzi unikal xidmətlər də təqdim edirlər. Banklar vasitəsilə iqtisadiyyat tənzimlənir və iqtisadi inkişaf təmin edilir. Beləliklə, kommersiya bankı dövlət və əhəli üçün bir sıra fəaliyyətlər həyata keçirir. Kommersiya bankları maliyyə resursları ilə zəngin olan şəxslərdən aşağı faizlə əmanətləri cəlb edərək investisiya üçün kapital təmin edir və beləliklə, boş əmanətləri səfərbər etməklə iqtisadiyyatda kapital yaradır (Агарков М.М., 2019, с.61).

Banklar, xüsusən də kommersiya bankları dövlət pullarının təhlükəsiz saxlanması və ya depoziti üçün təşkilatlardır. Banklar həm də dövlət pulu üçün risksiz investisiyalardır. Banklar sabit cari əmanət sertifikatı kimi müxtəlif növ əmanətlər təqdim edir. Bu əmanətlər müştərinin pulunun təhlükəsizliyini təmin edir və həmçinin depozitə qoyulan puldan müəyyən qədər gəlir əldə etməyi təmin edir.

Maliyyə-kredit piramidasının əsas halqalarından biri olan kommersiya bankları öz fəaliyyətlərində supermarketləri xatırladırlar. Belə ki, supermarketlər istehsalçıdan hər hansı məhsul alıb istehlakçıya satırsa, kommersiya bankları da fiziki və ya hüquqi şəxslərdən pul yığıb kreditlə satırlar. Ayrı-ayrı müəssisələrə, əhalinin müxtəlif qruplarına və hətta dövlətin özünə kredit verilməsi çox vacib məsələdir. Belə olan halda kommersiya banklarının fəaliyyətinə ehtiyac yaranır.

Kommersiya bankları pul vəsaitlərinin daha çox toplandığı əhali qruplarını müxtəlif faiz dərəcələri əsasında özlərinə cəlb edərək əldə etdikləri maliyyə resurslarını pula ehtiyacı olan təbəqələrə müxtəlif faizlər hesabına ötürür. Məhz bu səbəbdəndir ki, depozit faiz dərəcələri həmişə kredit faiz dərəcələrindən çox az olur. Ortada yaranmış fərq isə kommersiya bankının gəliri hesab olunur.

Kommersiya banklarının müxtəlif funksiyaları vardır. Bu funksiyalar içərisində ən əsası kredit funksiyasıdır. Kommersiya banklarının digər maliyyə əməliyyatları da gəlir xarakterli olsa da, ən böyük gəlir məhz ssuda formasında təqdim olunan kreditlər hesabına əldə olunur. Bütün bunlarla yanaşı kommersiya banklarının çoxtərəfli funksiyaları da vardır (Bağırov M.M., 2014, s. 84):

- Maliyyə vasitəçisi- geri qaytarılma, haqqı ödənilmə və müddətlilik prinsipi əsasında hüquqi və yaxud da fiziki şəxslərdən maliyyə resurslarının cəlb olunması;
- Kreditləşmə- Kommersiya bankları pul vəsaitinə ehtiyacı olan əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrini, dövlət və özəl müəssisələri kreditlə təmin edir ki, bu da son nəticədə müxtəlif təsərrüfatların aparıcı qüvvələrinin sürətli inkişafına zəmin yaradır;
- Kommersiya bankları qiymətli kağızlar vasitəsilə apardıqları əməliyyatlarla fond bazarının da inkişafına öz töhvəsini verir;
- Kommersiya bankları öz müştərilərinin maliyyə konsultantı-məsləhətçisi qismində də çıxış edirlər.

Kommersiya bankları iqtisadiyyatın fond ehtiyaclarını təmin edən qurumlardır. Bank işində kredit pul mübadiləsidir; ödəniş vədinin pulla əvəz olunmasıdır. Borc verən pul verir, borc alan isə pulu götürüb ödəməyə söz verir. Kredit fiziki şəxslərə müəyyən şərtlərlə borc pul vermək və ya onların bəzi

öhdəliklərinə təminat vermək deməkdir. “Banklar haqqında” qanuna əsasən, hansı hesaba əməl olunmasından asılı olmayaraq, praktikada kredit hesab edilən əməliyyatlar aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Banklar tərəfindən verilən nağd pul kreditləri və zəmanət məktubları,
- Qarşılıqlı zəmanətlər, zəmanətlər, satış vekselləri, indossament, aksept və bu xarakterli öhdəliklər kimi nağdsız kreditlər,
- Alınmış istiqrazlar və oxşar kapital bazarı alətləri,
- Depozitlə və ya hər hansı formada və formada verilən kreditlər,
- Aktivlərin forvard satışından yaranan debitor borcları,
- Vaxtı keçmiş pul kreditləri,
- Hesablanmış, lakin yığılmamış faizlər,
- Nağd istiqraz kimi nağdsız kreditlərin xərcləri,
- Əks repo əməliyyatları üzrə debitor borcları,
- Fyuçers və opsiyon müqavilələri və digər oxşar müqavilələr səbəbindən qəbul edilən risklər,
- İdarə Heyəti tərəfindən kredit kimi qəbul edilən tərəfdaşlıq payları və əməliyyatlar.

Banklar tərəfindən əmanətlərin toplanması və digər mənbələrdən əldə edilən vəsaitlərin kredit kimi istifadəyə verilməsi ilə yanaşı, xarici ticarət əməliyyatlarına vasitəçilik etmək üçün xarici valyuta ilə həyata keçirilən əməliyyatlar arasında ən mühümdür. Kommersiya banklarında xarici valyutada olan depozit hesablarından başqa valyuta əməliyyatlarını həyata keçirəcək filiallar valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək səlahiyyətinə malik filiallar olmalı və bunun üçün mütəxəssis işçilər işə götürülməlidir. Banklar xarici valyuta ilə müvəkkil filialları vasitəsilə idxal, ixrac və tranzit ticarəti kimi xarici ticarət əməliyyatlarına vasitəçilik edirlər. Bu xarici ticarət əməliyyatlarının bəzi növləri kredit əməliyyatlarıdır. Xüsusilə akkreditiv əməliyyatları və aksept krediti ilə əməliyyatlar vasitəsilə banklar xarici ticarət əməliyyatlarında daha çox nağdsız kreditlər verirlər. Yəni banklar şirkətlərin xarici ticarət əməliyyatlarında vasitəçi kimi çıxış etməklə yanaşı, zəmanət olmaqla nağdsız kreditlər də verə bilirlər. Onların bütün idxal və ixrac əməliyyatları üçün

nağd pul kreditlərindən istifadə etməsi də mümkündür. Bundan əlavə, banklar yük və sığorta köçürmələri və digər beynəlxalq əməliyyatlarda vasitəçilik edirlər. Bu əməliyyatlara görünməz əşya əməliyyatları deyilir. Bundan əlavə, xarici valyutada xaricə zəmanət məktublarının verilməsi, xarici kreditlərin və kapitalın hərəkətində vasitəçilik, xaricə göndərilən pul köçürmələri və xaricdən pul köçürmələrinin ödənilməsi bankların valyuta mübadiləsi sahəsində göstərdiyi digər xidmətlər sırasındadır.

Əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, eləcə də sahibkarların kreditlə təmin olunması onların ehtiyaclarını qarşılamaqla bərabər eyni zamanda da iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradır (Панова Г.С., 2018, с. 107). Belə ki, əhalinin zəruri istehlak məhsulları ilə təmin olunması məqsədilə aldıkları kreditlər digər sahibkarları da stimullaşdırır. Məsələn, əhalinin hər hansısa bir təbəqəsinin mebel avadanlıqlarına zəruri tələbatı var, lakin həmin məhsulu almaq üçün tələb olunan pul vəsaitlərinə sahib deyil. Belə olan halda həmin şəxs ona lazım olan əmtəəni almaq üçün banka müraciət edərək kredit götürür. Bank isə öz növbəsində həmin krediti ya pul formasında, ya da əmtəə formasında təqdim edir. Hər iki halda əhali kreditləşir və ona lazım olan əmtəəni realizə edir. Nəticədə mebel istehsalçısının istehsal etdiyi məhsul asanlıqla realizə olunur və sahibkar mənfəət əldə edir. Sahibkar əldə etdiyi mənfəətlə öz fəaliyyətini inkişaf etdirə və onu şaxələndirə bilər. Belə olan hallarda isə istehsalın yeni formalarının yaranması üçün də real şərait formalaşmış olur. Deməli onda əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin kreditləşməsi son nəticədə iqtisadi inkişafa öz müsbət təsirini vermiş olur.

Bankların təqdim etdiyi əsas xidmətlərdən biri də kreditlərdir. Kredit təminat və etimad kimi çox ciddi faktorlara söykənən əməliyyatdır. Məhz kredit əməliyyatı vasitəsilə pul vəsaitlərinin bazara çıxması, eləcə də hər hansısa bir əmtəənin ən faydalı şəkildə realizə olunmasına şərait yaradır. Pul likvid xarakterə malik olduğundan borcverən indi almağı olduğu əmtəəni gələcəkdə realizə edə bilər, borcalan isə gələcəkdə almasını planlaşdırdığı əmtəəni kredit vasitəsilə dərhal satın ala bilər. Bu qeyd olunanlar onu deməyə imkan verir ki, kredit bir növ insanların tələbatlarının ödənməsində əsas vasitə kimi çıxış edir (Əliyev M.F., 2014, s. 34).

Kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını da zəruri edir. Belə ki, kredit borcalan və borcverən arasında münasibətləri tənzimləməklə, pul kapitalının borc kapitalına çevrilməsini sürətləndirir. Belə olan halda isə borcalan götürdüyü kreditdən elə istifadə etməlidir ki, həmin borc kapitalı ona daha çox mənfəət qazandırsın. Çünki qazanılmış mənfəətin borcalanla kreditor arasında bölüşdürülür. Başqa sözlə desək, borcalan kreditə götürdüyü vəsaitdən elə istifadə etməlidir ki, əldə etdiyi mənfəətlə götürdüyü kreditlə üzrə faizləri də ödəyə bilsin və öz şəxsi mənfəətini də formalaşdırmaq iqtidarında olsun.

Kreditlərin əsaslandırılmış sərhədlərinin müəyyən olunması və bu sərhədlərə riayət olunması həm bütövlükdə iqtisadiyyat üçün, həmçinin də kredit əlaqələrinin iştirakçıları üçün mühim əhəmiyyət kəsb edir. Kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunması dedikdə, lazım olan həcmdə kreditlərin ayrılması prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, tələb olunan həcmdə kreditlərin verilməsi iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərə bilər. Bir çox hallarda isə kredit sərhədlərinin düz müəyyən olunmaması son nəticədə artıq həcmdə kreditin verilməsi ilə nəticələnir ki, bu da əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Əlavə yaranmış xərclər isə istehsal proseslərinin səmərəliliyinin qarşısını alır. Məhz bu səbəbdən də kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması son nəticədə iqtisadi inkişafa özünün müsbət təsirini bəxş etmiş olur.

Kredit sərhədlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl onu geri almaq prosesinin sadələşdirilməsi baxımından da mühim əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tələb olunan həcmdən az miqdarda kreditin ayrılması borcalanın sürətli inkişafına əngəl yarada bilər və son nəticədə kreditin ödənilməsində müəyyən problemlər yarana bilər. Eyni zamanda da tələb olunan həcmdən artıq vəsaitin kredit şəklində verilməsi borcalanın faizlə əlavə yüklənməsinə səbəb ola bilər ki, bu da son nəticədə alınmış kreditlərin geri ödənişlərində müəyyən qədər problemlər yarada bilər. Odur ki, kredit sərhədlərinin düzgün müəyyən olunması verilmiş kreditlərin borcalan tərəfindən vaxtında ödənməsini də təmin etmiş olur (Панова Г.С., с. 211).

Kapital ehtiyatları yüksək olan ölkələrdə kapitallaşma və istehsal prosesinin

sürətləndirilməsi beynəlxalq kreditdə əsas müsbət rol oynayır. Bu, istehsalın davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda, beynəlxalq kredit istehsal prosesinin əlaqələri arasında sıx əlaqələr yaradır. Beynəlxalq kredit istehsalın beynəlmilləşməsində, mübadilə prosesinin genişlənməsində, beynəlxalq əmək bölgüsünün həyata keçirilməsində və bununla da vahid dünya bazarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Digər tərəfdən, beynəlxalq kredit fondları dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı yaranan maliyyə boşluqlarını aradan qaldırır. Buraya dövlət büdcəsinin ehtiyaclarını ödəmək üçün cəlb edilən xarici kreditlər daxildir. Bu kreditlərə ən çox aşağı gəlirli ölkələrdə ehtiyac duyulur. Beynəlxalq kredit həm də tədiyyə balansının kəsirinin aradan qaldırılmasına xidmət göstərir. Dövlətin pul-kredit siyasətinə xidmət göstərməklə bərabər, beynəlxalq ticarətin normal inkişafına şərait yaradır. Beynəlxalq kredit münasibətləri məhsulların dünya bazarında satışını sürətləndirir. Belə ki, müasir şəraitdə əksər idxal və ixrac əməliyyatları kredit münasibətləri sayəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq kreditin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, mənfi təsirləri də var. Bu baxımdan iqtisadiyyatda dərin disproporsiyaların yaranmasına gətirib çıxardığını göstərmək olar. Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının daha güclü sektorları, yəni imkanları və gəlirləri yüksək olanlar beynəlxalq kreditlə güclənir, digər sektorlar geri qalır. Məsələn, bu gün ölkəmizin neft sektoruna kredit verilir. Bunun əsas səbəbi dünya bazarında daha çox gəlir, daha az risk və neft məhsullarına tələbatın artmasıdır. İqtisadiyyatın zəif sektorlarının beynəlxalq kredit bazarına çıxması da mümkün deyil. Bunun qarşısını almaq üçün beynəlxalq kredit xətlərinin saxlanması çox vacibdir. Beynəlxalq kredit limitləri ölkənin xarici borcuna olan borcun məbləğindən, kredit müddətindən, faiz dərəcəsindən və s. asılıdır. Bu obyektiv sərhədin pozulması ölkədə xarici borcun dərin böhranına gətirib çıxarır (Чечеткина Т., 2012: s. 91).

Kreditin ən geniş yayılmış forması kimi bank kreditləri çıxış edir. Bank kreditlərində kredit müqaviləsinin tərəfləri kimi bank və borc alan çıxış edir. Bankın kredit verməsində əsas məqsədi müəyyən faiz qazanmaq və özünün mənfəətini təmin etməkdir. Borcalan isə cari dövrdə öz tələbatını təmin etmək üçün müəyyən faiz itirməyə razı olur.

İstehlak kreditləri günümüzdə ən aktual olan kreditin təzahür formalarından biridir. Bəzi hallarda istehlak kreditləri ilə bank kreditləri anlayışları eyniləşdirilir və yaxud da qarışdırılır. Lakin bu iki anlayış arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, istehlak kreditləri əhalinin ayrı-ayrı təbəqələrinin, fiziki və hüquqi şəxslərin zəruri ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə verilən kredit növüdür. Bu forma istər pul formasında, istərsə də hər hansısa bir əmtəənin satın alınmasında iştirak edə bilər. Bu səbəbdən də istehlak kreditlərinin subyektini kimi yalnız banklar deyil, eyni zamanda da bank olmayan kredit təşkilatları və alış-veriş əməliyyatlarını həyata keçirən hüquqi şəxslər də çıxış edə bilər.

Banklar kreditlə bağlı olan məhsullarının bir qismini kredit kartlar vasitəsilə əhaliyə təqdim edirlər. Deməli onda bankın verdiyi kredit bank xidmətinə aid edilirsə, kredit kartlar isə bank məhsulu hesab olunur.

Kredit kartlarının inkişafı araşdırıldığında dünyada ilk kredit kartının 1894-cü ildə ABŞ-da Hot Credit Teller şirkəti tərəfindən istifadəyə verildiyi görülür. 1930-1940-cı illər arasında ABŞ-da bir çox müəssisə, xüsusilə Sears, Macy's və Goldwaters kimi böyük mağazalar müştərilərinə kredit kartı funksiyaları olan kartlar buraxmağa başladılar (Borrowsky, 1994; 54). İkinci Dünya Müharibəsindən sonra 1950-ci illərdə Diners Club, American Express və Carte Blanche adlı müəssisələr imza ilə debet və ön tərəfində qabartma hərfləri olan slip çəkmə üsuluna əsaslanan ilk müasir kredit kartlarını bazara təqdim etdilər. Daha sonra, 1960-cı ildən etibarən Bank of America tərəfindən buraxılan və VISA adlı kredit kartı ABŞ bazarında üstünlük təşkil etməyə başladı. Bu tarixdən etibarən kredit kartlarının bu ölkənin hüdudlarından kənarında istifadəsi 1966-cı ildə İngiltərədə Barclay's Bank tərəfindən Avropada ilk kredit kartının buraxılmasına səbəb oldu (Borrowsky. 1994: 60). Eurocard və Mastercard şirkətləri 1991-ci ildə fərqli bir məhsul olaraq ilk borc kartı olan Maestro-nu təqdim etdilər. Bu tarixdən etibarən müxtəlif bankların bankomatlarının birgə istifadəsini təmin etmək məqsədilə Electron və Plus kimi borc kartlarından; məhsulları kredit kartları və debet kartları ilə birləşdirmək üçün hazırlanmışdır (Yereli, 2002; 43).

Türkiyədə kredit kartlarının ilk nümayəndələri 1963-1964-cü illərdə "Le

Diners Club" və "Carte Blanche" olub. O dövrdə Beyrutdakı Yaxın Şərq nümayəndəliyinə bağlı İstanbul Turizm adlı firmanın başladığı bu iş ilk dəfə 1968-ci ildə Servis Turistik (Setur) Diners Club Kredit Kartları və Turizm adı ilə ciddi və geniş şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu gün Diners Club kredit kartları Koçbank A.Ş.-yə köçürülür (Akbank T.A.Ş. Pərakəndə Bankçılıq Xidmətləri Dərsliyi, 2001; 9)

İlk illərdə kredit kartları haqqında heç bir məlumatın olmamasından yaranan problemlər və narahatlıqlar var idi. Ayrı-ayrı şəxslər kredit kartı ilə ödəniş etməyin onlarda pulun olmadığı təəssüratı yaradacağından qorxurdular. Bundan əlavə, kredit kartı tətbiqinin vacib hissələrindən biri olan məlumatların işlənməsinin o dövrlərdə kifayət qədər səviyyədə olmaması kredit kartlarının inkişafını ilk vaxtlarda çətinləşdirirdi. Ancaq 1980-ci illərin son dövründə kompüterləşmə və istehlak cəmiyyətinin xüsusiyyətlərinin artması ilə Türkiyədə kredit kartı tətbiqi sürət qazandı.

Kart sahibi tacirdən əmtəə alır, tacir müəyyən gün pulu bankdan alır və bank bu məbləği müştərinin adına açılmış cari hesaba son ödəniş tarixinin dəyəri ilə, hansını müəyyən edir və hansını müştəriyə, yəni kart sahibinə bildirəcək. Bu son ödəniş günü kart sahibinin bu xərci faizsiz ödəyə biləcəyi son günə aiddir. Kart sahibi xərclərin bütün məbləğini və ya ödəniləcək minimum məbləği ödəməklə müəyyən faiz müqabilində öz xərclərini kreditləşdirə bilər (Teoman, 1996; 51).

Debet kartları bankomatlarda və alış-verişdə istifadə olunan kartlardır. Ümumiyyətlə, bütün banklar öz əmanətçilərinə ATM kartları adı altında və kredit kartı adı ilə plastik kartları təklif edirlər. Ən çox yayılmış kredit kartları Visa, Mastercard və American Express-dir.

Viza klassik kartlar. Bunlar bankların həyata keçirdiyi siyasətlərə əsasən ölkə daxilində və xaricdə istifadə edilən, müxtəlif bankomatlardan və ya bank filiallarından alış-veriş və nağd pul çıxarmaq üçün istifadə olunan kartlardır. Banklar həmçinin müxtəlif riskləri (məsələn, başqaları tərəfindən istifadə olunmaq kimi) azaldaraq, öz kartlarını şəkili və imzalı və müxtəlif adlarla təqdim edə bilərlər.

Visa Gold kartlar. Bunlar bankların öz prestijli müştərilərinə verdiyi, bankların siyasət və sistemlərinə uyğun olaraq ölkədaxili və xaricdə istifadə oluna

bilən, müqavilə bağlamış banklar, maliyyə qurumları və şirkətlərlə alış-veriş və nağd pul çıxarmada istifadə olunan yüksək limitli kartlardır.

Visa firması (Brend) loqosu olan kartlar, müqavilə bağladığı şirkətlərin loqolarının yer aldığı və kart sahiblərinə müxtəlif üstünlüklər təmin edən və bütün viza kartı əməliyyatlarının edilə bildiyi kartlardır (Öztürk, 2001; 43).

Visa, dünya üzrə 21 000 üzv maliyyə institutu tərəfindən istehlakçılara çatdırılan təxminən iki milyard visa markalı kartların qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün texnologiya və infrastruktur xidmətlərini inkişaf etdirən və yeni ödəniş məhsulları hazırlayan bir təşkilatdır. Visa kartlar özəl sektorun rəqabət qabiliyyətini və yeniliklərini miqyas iqtisadiyyatları ilə birləşdirir, ortaq texnologiya və infrastrukturla həyata keçirilən tətbiqlərin işləməsini təmin edir, sistemə nəzarət vəzifəsini öz üzərinə götürür və səmərəli şəbəkə strukturu ilə daxili və beynəlxalq ticarətə imkan verir ([http// www.bkm.com.tr](http://www.bkm.com.tr)).

Visa Türkiyə kart sayına görə Avropanın üçüncü ən böyük bazarıdır. Türkiyə bazarındakı kartların sayı Visa Europe Ltd.-dəki kartların ümumi sayının 10%-ni təşkil edir. Türkiyədə şəxsi istehlak xərclərində Visa-nın payı 9,3% təşkil edir. Visa vasitəsilə illik əməliyyat həcmi 32 milyard avrodan çoxdur. Visa Türkiyədə ödəniş sistemləri sənayesinin inkişafında və dəstəklənməsində mühüm rol oynamışdır. O, Visa üzv banklarına EMV uyğun çip kartlarına keçid üçün maksimum dəstək verir. O, Türkiyədə təhlükəsiz onlayn ödəniş əməliyyatları üçün ümumi platformanın yaradılmasında liderlik edir. Türkiyədə 25 üzv bankla fəaliyyət göstərir. 2004-cü ilin sentyabr ayının sonuna olan məlumata görə, Türkiyədə 26,8 milyon Visa markalı kart və 800.000-dən çox qəbul nöqtəsi var ([http//www.bkm.com.tr](http://www.bkm.com.tr)).

Keyfiyyətə və innovasiyaya böyük əhəmiyyət verən Master Card, istehlakçılara həm virtual, həm də real mühitlərdə daha yaxşı və asan ödəniş həlləri təklif edir. Ən son texnologiyalardan və istehlakçı ehtiyaclarından xəbərdar olan Master Card, kart ödəniş sistemlərində təhlükəsizliyi hər zaman üstün tutmuş və eyni zamanda bir çox yeniliklərin qabaqcıllarından olmuşdur ([http//www.bkm.com.tr](http://www.bkm.com.tr)).

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan Respublikasında kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili

Azərbaycanda bank sistemi günümüzdə ən çox istifadə edilən xidmət sahələrindən biridir. Azərbaycanda 2019-cu ilin sonunda 30 bank fəaliyyət göstərmişdir, 2020-ci ilin sonundan etibarən onların sayı 26-ya enmişdir. 2020-ci ildə 4 bankın lisenziyası ləğv edilmişdir. Ölkədə olan ümumi bankların 2-si dövlət, 24-ü isə özəl bankdır (<https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c.pdf>).

Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların hər biri iqtisadiyyatın kreditləşməsi prosesində aktiv iştirak edir və bazar subyektlərinə müxtəlif faizlərlə, müxtəlif müddətə kredit almaq imkanı yaradır. Ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının apardığı kreditləşmə prosesini bu paragrafda banklar üzrə ayrı-ayrılıqda öyrənək.

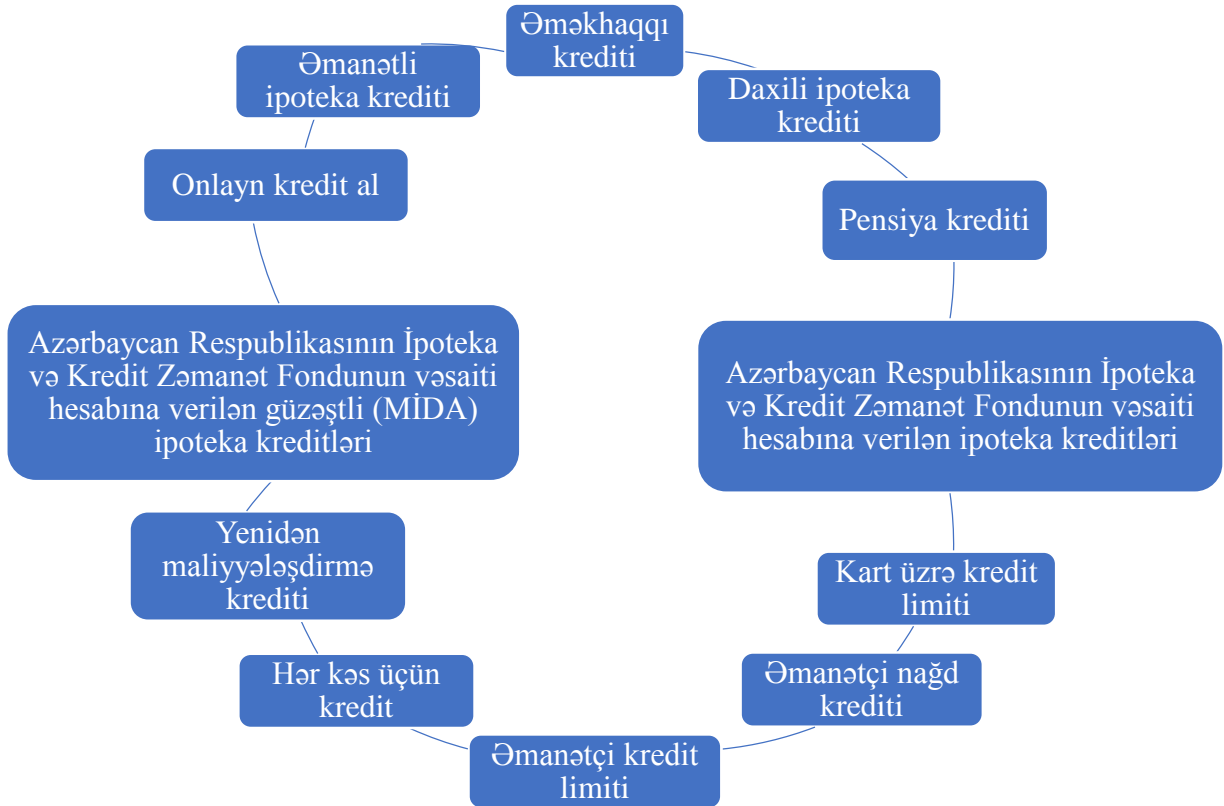
Beynəlxalq Bank. Azərbaycan Beynəlxalq Bankı Azərbaycan Respublikasında bankçılığın inkişafını və stabilliyini qorumağa çalışan, dövlətin sosial və iqtisadi tərəqqisini təmin edən əhəmiyyətli banklardan biridir. 10 yanvar 1992-ci il tarixində ASC olaraq qurulan Azərbaycan Beynəlxalq Bankı həm ölkə daxilində, həm də ölkədən kənarada fiziki və hüquqi şəxslər üçün müxtəlif məhsul və xidmətlər göstərərək, bank xidmətlərini daima yüksəltməyə çalışır, habelə yeni texnologiyalardan istifadə edərək müştərilərin tələblərini qarşılıyır (<https://banco.az/az/banks/beynaxalq-bank>).

Beynəlxalq Bank verdiyi kreditləri öz rəsmi saytında 12 qrupda sistemləşdirilmişdir. Beynəlxalq Bank tərəfindən verilən kreditlər Sxem 4-də göstərilmişdir. Verilən bu kreditləri bir-birindən fərqləndirən cəhətlər müxtəlif müddətin, faiz dərəcəsinin, zəmin tələb olunub olmamasının, məqsədli verilib verilməməsinin, bəzi sahələri əhatə etməsi və s. bir çox səbəbə görə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq Bankın verdiyi “*Onlayn kredit al*” bölməsində kredit götürmək

istəyən şəxslər təqdim edilən kalkulyator vasitəsi ilə özlərinin hesabatlarını hesablaya bilərlər.

Sxem 4: Beynəlxalq Bank verdiyi kreditləri

Mənbə: <https://abb-bank.az/az/>

“Onlayn kredit al” hissəsində verilən kreditin maksimum həddi 20000 AZN-dir.

Verilən məbləğ maksimum 60 ayadət təqdim edilir və 14.9% faiz dərəcə ilə verilə bilər.

Əməkhaqqı krediti bölməsində əməkhaqqısını Beynəlxalq Bankdan əməkhaqqı kartlarına sahib olan şəxslər nağd pulu kredit olaraq ala bilərlər. Bu zaman 30000 AZN məbləğində maksimum kredit verilir. 60 ayaqədər verilən bu məbləğ 16%-dən faiz dərəcəsi ilə hesablanır. *Daxili ipoteka krediti* isə bankın daxili vəsaitinin hesabına verilir və mənzil ya da fərdi yaşayış evinə sahib olmaq istəyənlərə təqdim edilir. 300000 manat dəyərindəki maksimum pul dəyəri 20 ilədək verilir və 10%-dən faizə cəlb edilir.

Verilən digər kredit *Əmanətli ipoteka krediti* adlanır. Güzəştli şərtlər hesabınba verilən və bankın özünün resursları ilə mənzil almaq üçün ödənen bu pulun həcmi maksimum 300000 manatdır və 20 ilə qədər əldə edilir. Bundan başqa 9-10% ilə əlavə haqq tutulur. *Pensiya krediti* isə öz pensiyasını Beynəlxalq Bankdan alan pensionerlərə nağd pul krediti kimi verilir. 30000 AZN dəyərində, 60 ayadək, 16%-dən hesablanır. *Yenidən*

maliyyəlaşdirmə krediti əməkhaqqı kartını bu bankdan alan şəxslərin başqa banklardan kredit götürmüş şəxslərə dəstək olmaq məqsədilə daha aşağı faizlərlə kredit əldə etmək imkanı yaradır. 30000 AZN maksimal dəyəri olan bu kredit 60 aya qədər 16%-dən verilir. *Hər kəs üçün kredit* rəsmi gəlir əldə edən, həmçinin digər banklardan əməkhaqqı əldə edən bütün işçilərə nağd pul olaraq verilir. Maksimal həcmi 15000 AZN olan bu kredit, 48 ayadək, 18%-dən hesablanır. *Əmanətçi kredit limiti* bankdan əmanətin 60%-ə qədərini, qoyulan əmanətin valyutasına uyğun olaraq, 50000 AZN-ə qədər kredit verilir (<https://abb-bank.az/az/ferdi/kreditler>).

Kapital Bank. Azərbaycan Əmanət Bankından sonra onun varisi qismində çıxış edən Kapital Bank, ölkənin bank sektorunda uğurlu fəaliyyət göstərməkdə davam edir. Günümüzdə bu bankın verdiyi xidmətlər və maliyyə əməliyyatları, Respublikamızda xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Kapital Bank güünümüzdə 3 milyondan artıq fiziki şəxslərə, həmçinin də 22 mindən çox hüquqi şəxslərə dəyərli xidmətlər göstərməkdədir (<https://www.kapitalbank.az/about>).

Kapital Bankın rəsmi saytına əsasən, bank 5 adda kredit təklif edir (Sxem 5). Bu kreditlərdən biri “Gündəlik tələbat krediti”dir. Bu krediti əldə etmək istəyən şəxslər aşağıdakı şərtlərə uyğun olmalıdır:

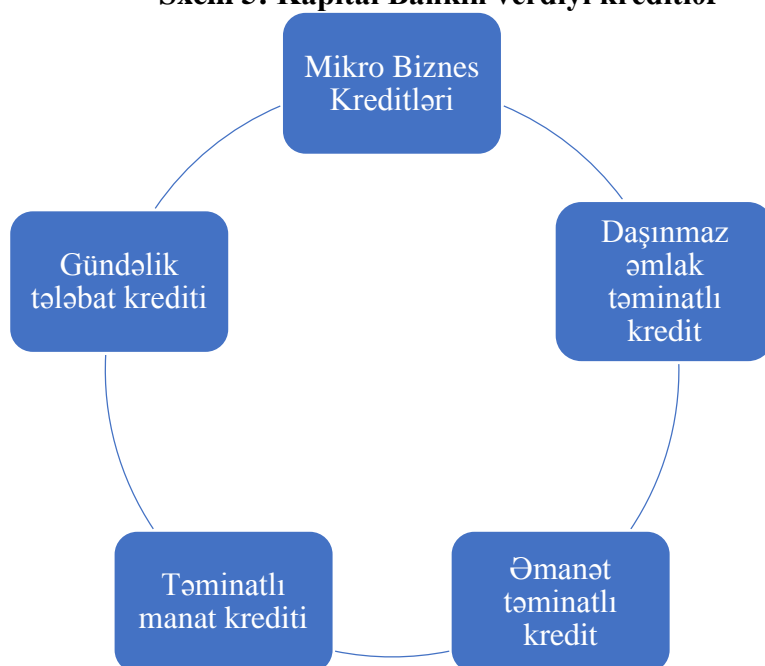
- Kapital Bankdan ya da başqa bankdan əmək haqqına, təqaüdə sahib bir şəxs olmalıdır.
- Həmin şəxsin yaş həddi 18-70 arasında ola bilər.
- Son işlədiyi iş yerində 3 ay stajı olmalıdır (kartı Kapital Bankdandırsa, əks halda 6 ay). Bu tələb təqaüdüçülərə aid deyil.
- Bəzən zəmin tələbi qoyula bilər.

Mikro Biznes kreditləri. Bu növ kredit kiçik biznesi əhatə edir. Yəni peşə fəaliyyəti ilə bağlı çalışan, ya da kənd təsərrüfatı sahəsində işləyənlər bu krediti əldə edə bilər. Bu kredit 1000 - 100000 AZN həcmində, illik 18%-dən başlayaraq, 36 ayadək verilir (<https://www.kapitalbank.az/mikro-biznes-kreditleri>).

Çıxarışlı evlər üçün ipoteka. Bu kredit yeni tikilmiş binalarda, habelə köhnə tikililərdə çıxarışı olan mənzilləri əldə etmək istəyən şəxslərə verilir. Bura həm də fərdi yaşayış sahəsi, bağ evləri də aid edilir. Kredit bankın öz daxili maliyyə

resursu hesabına verilir.

Sxem 5: Kapital Bankın verdiyi kreditlər

Mənbə: <https://www.kapitalbank.az/loans>

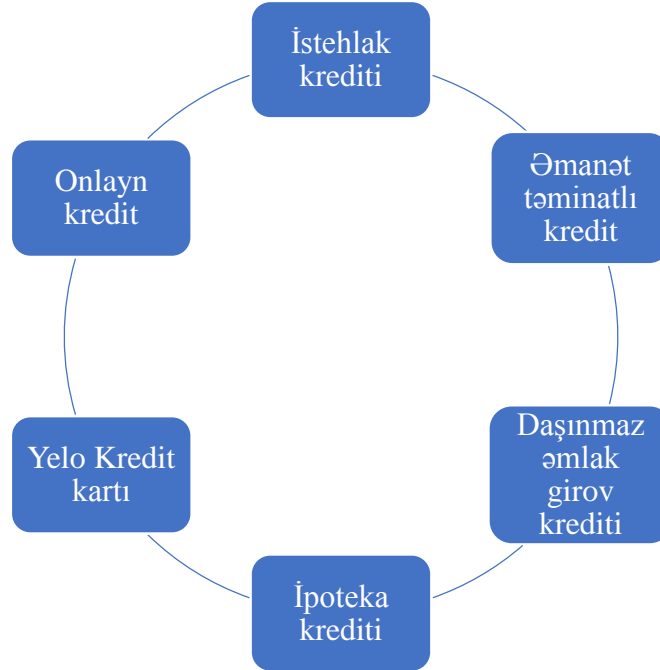
Çıxarışsız evlər üçün ipoteka isə yeni tikililərin çıxarışsız olan mənzillərinə almaq istəyənlərə verilir. Başqa çıxarışlı daşınmaz əmlakı təminat qoyaraq bankın öz maliyyəsi əsasında verilir. Həm çıxarışlı, həm də çıxarışsız evlər üçün ipoteka krediti ilkin ödəniş 30 %, illik faiz dərəcəsi 8 %, 250000 manat maksimum pul şəklində təqdim edilir (<https://ipoteka.kapitalbank.az/>).

Yelo Bank. Yelo bank 2021-ci ildə Beynəlxalq Bankdan sonra ölkəmizdə ən böyük nizamnamə kapitalına sahib bankdır (banker.az/). Yelo Bankın rəsmi sayında müştərilərə təklif edilən kreditlər müxtəlif adlarda və şərtlərdə qruplaşdırılmışdır (<https://www.yelo.az/az/individuals/loans/>). Bu kreditlərdən biri hər kəsin ehtiyac duyacağı “İstehlak krediti”dir. Bankın verdiyi istehlak kreditinin məbləği 300-30000 AZN həcmində dəyişməkdə, və 6-48 aylıq müddət aralığında, illik faiz dərəcəsi ən aşağısı 14% olmaqla dəyişməkdədir. Bank tərəfindən təqdim edilən digər kredit növü “Onlayn kredit”dir. Müştərilər banka gəlmədən, yəni tam onlayn qaydada illik faiz dərəcəsi 14%-dən başlayan və maksimum həddi 20000 manata çatan, 0% komissiya ilə kredit götürə bilirlər.

Yelo Bankın verdiyi önəmli kreditlərdən biri də “Daşınmaz əmlak girov krediti”dir. Bank istənilən daşınmaz əmlakın girov qoyulması ilə müştərilərə pul

kreditini təqdim edir. Bu zaman verilən kreditin məbləği 5000-100000 manat arasında dəyişir. 12-48 ayı əhatə edən kreditə ödənen illik faiz dərəcəsi isə ən azı 15%-dən başlayır.

Sxem 6: Yelo Bankın verdiyi kreditlər

Mənbə: <https://www.yelo.az/az/individuals/loans/>

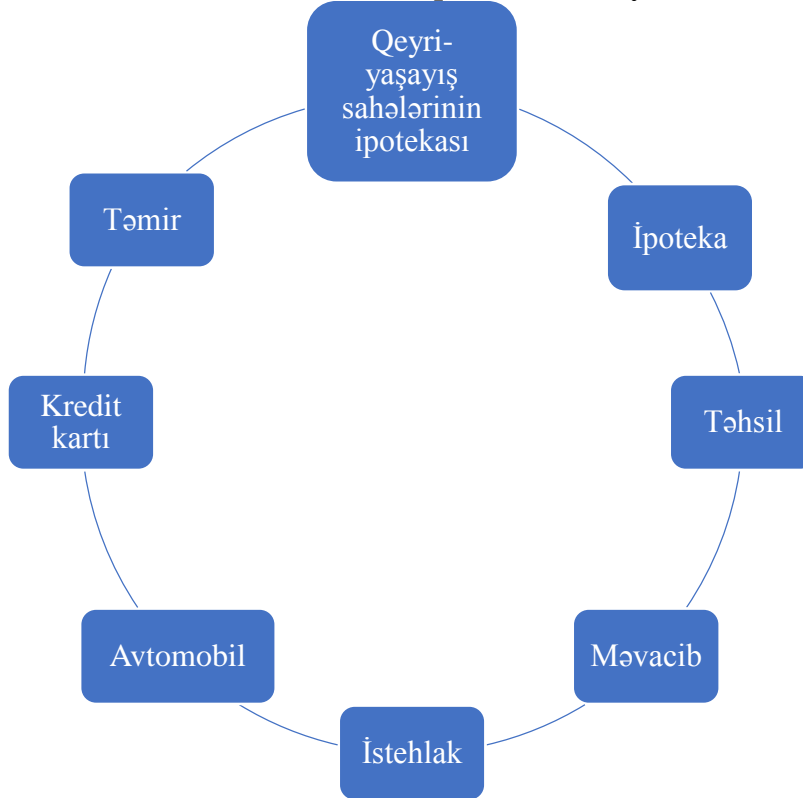
“Əmanət təminatlı kredit”-in müddəti qoyulan əmanətin müddəti başa çatana qədərki dövrü əhatə edir. Bu zaman illik faiz dərəcəsi əmanətin faiz dərəcəsinin üzərinə 3% əlavə edilir. Kassadan və ya Yelo Banka aid ATM-lərindən çıxarılan pul zamanı komissiya 1% tutulur. “İpoteka krediti” bankın təklif etdiyi kredit növlərindəndir. Bu növ krediti təklif edən bankın qoyduğu şərtlər daxilində verilən məbləğ 150000 AZN-ə qədər olur. Bu məbləğin verilmə müddəti 360 aya qədər olub, 30% ilkin ödəniş təşkil edir.

Xalq Bank. Bu bank Azərbaycanda nizamnamə kapitalına sahib ən böyük banklardan biridir. Xalq Bankın verdiyi kreditlər bankın rəsmi saytında 8 punktda sistemləşdirilib (<https://www.xalqbank.az/az/for-life/services/loans/>).

Bankın verdiyi kreditlərdən biri *Qeyri-yaşayış sahələrinin ipotekası* ilə bağlıdır. Bu kredit əsasən kommersiya ipotekası istiqamətində ayrılıb. Bura ofis, ticarət sahəsi, istehsal prosesi ilə bağlı və başqa kommersiya aparılacaq daşınmaz əmlaklar, həmçinin də qeyri-yaşayış sahələrinin əldə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur (<https://www.xalqbank.az/az/for-life/services/loans/kommersiya-ipotekas/>). Bu ipoteka fiziki

şəxslərlə hüquqi şəxslərə təqdim edilir. Kreditin verilmə şərtlərində qeyd edilir ki, ipoteka krediti 15 ilə qədər, illik faizi 10% və daha yuxarı olan, minimal məbləği 50000 manatdan etibarən verilən kreditdir. Üçə qədər birgə borcalan bu kreditdən faydalana bilər. Ən aşağı komissiyanın faizi isə veriləcək kreditin 0.1%-nə bərabərdir.

Sxem 7: Xalq Bankın verdiyi kreditlər

Mənbə: <https://www.xalqbank.az/az/for-life/services/loans/>

İstehlak malları ilə bağlı əhalinin tələbatını ödəmək məqsədilə verilən bu kredit müxtəlif istehlak mallarına tətbiq edilir. 6 il müddətində verilən və illik 12-16% tətbiq edilən istehlak krediti daşınmaz əmlak girov qoyulduqda 500-100000 manat, avtonəqliyyat girov qoyulduqda 500-100 000 manat, fiziki şəxslər zəmin olduqda isə 500-20000 manat, zaminsiz 500-5000 manat dəyərində verilir.

İpoteka krediti. Yaşayış sahəsi əldə etmək istəyən şəxslər 150000 manata qədər maliyyə resursu əldə edə bilərlər. Bu məbləğ güzəştli kateqoriyaya aid olan şəxslərə 4%, əks halda illik 7%, 25 ilə kimi, güzəştli şəxslərə 30 ilə kimi verilir. Bu məbləğ Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət Fondunun verdiyi vəsaitdən əldə edilir. Əgər mənzil baha olarsa, onda Xalq Bankın özünün daxili maliyyəsi hesabına 22 ilə qədər, illik 9 faizdən başlayaraq 250000 manata qədər

ipoteka krediti verilir.

Kredit kartı. Bu növ kredit kartlarından istifadə edən şəxslər 35 gün ərzində faizsiz kredit xəttindən istifadə edə bilirlər. Verilən kreditin dəyəri plastik kartın növünə əsasən dəyişir. Belə ki, bu məbləğ 500-50000 manat arasında ola bilər. 35 gün keçildiyi təqdirdə isə növbəti gündən başlayaraq, qalan borcun həcminə illik 12-6 faiz tətbiq edilir.

Paşa Bank. 2007-ci ildə qurulmuş Paşa Bank ölkədə aparıcı korporativ bankılardan biridir. Bu bank investisiya bankçılığı ilə məşğul olmaqda, ticarət sahəsində maliyyələşdirilməyə önəm verməkdə, aktivlərin idarə edilməsi sahəsində çox vacib maliyyə xidmətləri göstərməkdədir. Bundan başqa, Paşa Bank ölkədə kiçik və orta sahibkarlığa güclü dəstək olmaq üçün onlara müxtəlif xidmətlər paketini təqdim edir. Xüsusilə, ölkədə aqrobiznesin, nəqliyyat sahəsinin, tikinti sektorunun, ticarətin və digər vacib iqtisadi sektorların inkişafına töhfə verməyə çalışır (https://www.pashabank.az/about_us/lang,az/#!/about_us/692/).

Paşa Bankda kreditləşmə prosesinin və bu çərçivədə təklif etdiyi kredit şərtlərinin öz istiqaməti vardır. Belə ki, Paşa Bankın rəsmi saytında dörd növ kredit - Avans krediti, Nağd kredit, Güzəşt müddətli kredit kartı, İpoteka krediti – almaq imkanı göstərilir (https://www.pashabank.az/loans_ib/lang,az/). Hər bir kreditin verilmə şərtləri ilə tanış olaq.

“Nağd kredit”i almaq imkanına sahib olan müştəri seqmentinə PAŞA Bankdan əmək haqqı kartına sahib olan şəxslər daxil edilmişdir. Bu müştərilər krediti milli valyutada ala bilirlər və annuitet cədvələ uyğun olaraq ödəyirlər. Kreditin verilməsində maksimum müddət 48 aya bərabərdir. İllik faiz dərəcəsi isə 21-29% təşkil edir. Kreditin rəsmiləşdirilməsi zamanı tutulan komissiya 1%-ə bərabərdir.

“Avans Kredit” - PAŞA Bankda əməkhaqqı kartına sahib olan bütün şəxslər 0%-lə avans kredit əldə edə bilirlər. Bu kreditin əsas üstünlüyü uzunmüddətli güzəşt dövrünə sahib olmasıdır. Bu müddət 50 günə qədərdir. Yəni istifadə edilən məbləğ digər ayın 20-nə qədər ödənilmədiyi zaman faiz tətbiq edilmir. İstifadə haqqı olaraq isə həm nağdsız, həm də nağdlaşdırma əməliyyatlarına görə 1% haqq tutulur.

Kreditin müddəti 12-36 ay aralığında verilir.

Sxem 8: Paşa Bankın verdiyi kreditlər

Mənbə: https://www.pashabank.az/loans_ib/lang,az/

Kreditin məbləği isə əmək haqqının xalis hissəsinin 1 mislinə qədər verilməkdədir. Yaş aralığı 20 ilə 60 arasında dəyişir və cari iş yerində ən az 6 aylıq iş stajı olmalıdır. “Güzəşt müddətli kredit kartı”. Bu kart Visa Debet kartıdır. Müxtəlif valyutalarda, yəni AZN, USD, EUR, GBP verilir. Amma xarici valyutada verilən kredit təkcə depozit təminatı olduqda ayrılır. Əks halda verilmir. Bu kredit 12-36 ay müddətinə verilir və nəğləşdirmə zamanı 1% komissiya tutulur. Bank tərəfindən verilən "İpoteka kreditləri" isə Azərbaycan Respublikasının İpoteka və Kredit Zəmanət fondunun vəsaiti hesabına, həmçinin də bankın daxili maliyyə resursları hesabına verilir.

Beləliklə, bu paraqrafda Azərbaycan Respublikasında bəzi banklar timsalında kreditləşmə şərtləri öyrənilmişdir. Araşdırma göstərmişdir ki, kommersiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili hər bank üzrə müxtəlif şərtlər və qaydalar daxilində aparılır.

2.2. Azərbaycanda əhalinin kreditlə təmin olunmasının mövcud vəziyyətinin təhlili

31 dekabr 2021-ci il tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən 26 bankın sahib olduğu filialların sayı 479 olmuşdur. Onların 97 şöbəsi, 2907 ədəd ATM-lərin mövcud olmuşdur. Bu zaman fəaliyyətdə olmuş bankların ümumi aktivləri 38,462.2 mln. AZN təşkil etmişdir. Bankların cəmi öhdəlikləri isə 33,492.9 mln. AZN-ə çatmışdır. 4,969.3 mln. manat balans kapitalına çatmışdır. 2022-ci ilin başında bank sektorunda

ümumi aktivlər, ümumi öhdəliklər, həmçinin də balans kapitalı uyğun olaraq 20 faiz, 22.4 faiz və 5.7 faiz yüksəlmişdi. Kredit portfelinə nəzər saldıqda ümumi aktivlərin 43.3 faizi bankların kredit portfeli təşkil etdiyi görülür. Ölkədə bankların kredit portfelinin dinamikasındakı artım cari dövrdə də müşahidə edilmişdir. Beləliklə, 2022-ci ilin başlarında ölkədə əməliyyat aparan bankların sahib olduğu kredit portfelinin dəyəri 2,502.1 mln. manat həcmində yüksəlmiş, yəni 17.7% artmışdır və 16,659.1 mln. AZN-ə çatmışdır (<https://uploads.cbar.az/assets/38661e4aea0002.pdf>).

Azərbaycanda banklar iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə kredit qoyurlar (Cədvəl 1). 2012-ci ildən kredit qoyuluşlarının cəmi dəyəri 12243.7 mln.manat olmuşdur. Bu rəqəm 2021-ci ildə 17119.8 mln.manata çatmışdır. Ümumi artımın olmasına baxmayaraq, qeyd edilməlidir ki, bəzi bankların lisenziyasının ləğv edilməsi nəticəsində bankların təklif etdiyi kreditlərin həcmi də azalmışdır. İqtisadiyyata qoyulan kreditlərin 2012-ci ildə 33.8%-i dövlət banklarının və 63.6%-i isə özəl bankların, 2.6%-i qeyri-bank kredit təşkilatlarının hesabına təmin edilmişdir. Növbəti illərdə qeyri-bank kredit təşkilatlarının verilən kreditlərdə xüsusi çəkidi diqqətə dəyər səviyyədə dəyişməyə də digər bankların çəkisində dəyişiklik müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 1: İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu, mln.manat

İl	Cəmi kredit qoyuluşları	Dövlət bankları		Özəl banklar		Qeyri-bank kredit təşkilatları	
		mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %	mln. manat	xüsusi çəkisi, %
2012	12243.7	4137.1	33.8	7785.5	63.6	321.1	2.6
2013	15422.9	5300.4	34.4	9689.4	62.8	433.1	2.8
2014	18542.6	6143.8	33.1	11873.6	64.0	525.2	2.8
2015	21730.4	7289.3	33.6	13875.2	63.8	566.0	2.6
2016	16444.7	5749.1	35.0	10222.1	62.2	473.3	2.9
2017	11757.7	1916.3	16.3	9421.3	80.1	420.2	3.6
2018	13020.2	2098.5	16.1	10529.7	80.9	392.0	3.0
2019	15298.1	2561.4	16.7	12339.5	80.7	397.2	2.6
2020	14530.4	2776.5	19.1	11380.5	78.3	373.4	2.6
2021	17119.8	3333.0	19.5	13326.1	77.8	460.7	2.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.16,
<https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Cədvəl 1 göstərir ki, 2021-ci ildə bu tendensiya davam etmiş, yəni özəl banklar öz əhəmiyyətini qoruyaraq, iqtisadiyyata daha çox kredit yönəltmişdir. 2021-ci ildə cəmi kreditlərin, yəni 17119.8 mln. manatın böyük hissəsini özəl banklar kredit olaraq vermişdir. 2021-ci ildə bu göstəricilər dövlət bankları üçün 19.5%, 77.8 özəl banklar üçün, 2.7% isə qeyri-bank kredit təşkilatları üçün qeydə alınmışdır. 2020-ci ildə bəzi bankların (“Atabank” ASC, “AGBank” ASC, “NBCBank” ASC və “Amrahbank”) lisenziyasının bağlandığını nəzərə alaraq demək olara ki, bu göstərici bir qədər aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2018-ci ildə özəl bankların verilən kreditlərdə xüsusi çəkisi 80.9%-ə yüksəlmiş halda, 2021-ci ildə 80%-in altına düşmüşdür. Digər tərəfdən, bankların özlərində tutmalı olduğu məcmu kapitalın həcmi qanunvericilik tərəfindən təyin edilmiş ən aşağı həddən daha az olduqda, onda bu banklar apardıqları cari fəaliyyətləri daha güvəncəli və prudensial formada həyata keçirmədikləri üçün “Atabank” ASC-nin və “Amrah Bank” ASC-nin lisenziyalarını əlindən alınmışdır. Çünki “Atabank” ASC-nin və “Amrah Bank” ASC kimi problemlə banklar belə banklardan olmuş və onların bank sektorunda sahib olduqları aktivlərdə çəkisi 2,1% faiz hesablanmışdır. Bu bankların kredit portfelində həcmi 3%-ə bərabər olmuşdur (<https://www.bakupost.az/azerbaycanda-bu-banklar-baglandi-resmi-aciqlama>).

Kredit təşkilatlarının ölkəyə qoyduğu kreditlər ev təsərrüfatlarına verilən valyuta növünə, kart növünə, uzunmüddətli və ya qısamüddətli olmasına və s. cəhətlərə görə dəyişmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1-dən əks olunduğu kimi, 2017-ci ildə ev təsərrüfatlarına verilən cəmi kredit qoyuluşu 4365.9 mln. manat olmuşdur. 2021-ci ilin dekabrında isə bu məbləğ 8320.5 mln. manat təşkil etmişdir. Manatla verilən kredit həcmi 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ilin sonunda 2 dəfəyə yaxın artmış və 3471.3 mln. manatdan 7900.5 mln. manata yüksəlmişdir. Ev təsərrüfatlarına xarici valyutada verilən kredit həcmində isə əksinə azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, bu məbləğ 894.6 mln. manatdan 420 mln. manata düşmüşdür. Xarici valyutada verilən kreditin az bir

hissəsi ödəniş kartları ilə ödənməmişdir. Bu məbləğ 2021-ci ildə 12.1 mln. manata bərabər olmuşdur. Ödəniş kartları ilə aparılan ödəmələr manatla kreditləşmədə də nisbətən aşağı olmuşdur.

Şəkil 1: Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln.manat

	2017	2018	2019	2020	2021	
					Noyabr	Dekabr
Cəmi kredit qoyuluşu	4365.9	5129.6	6742.6	6477.0	8052.4	8320.5
o cümlədən ödəniş kartları ilə	250.6	407.0	519.0	563.6	737.0	739.1
manatla	3471.3	4513.1	5940.5	5963.2	7631.1	7900.5
o cümlədən ödəniş kartları ilə	212.3	367.4	490.1	549.1	725.0	727.0
valyuta ilə	894.6	616.5	802.1	513.8	421.3	420.0
o cümlədən ödəniş kartları ilə	38.3	39.6	28.9	14.5	11.9	12.1
Qısamüddətli kredit qoyuluşu	543.3	811.4	1245.7	979.9	1192.2	1210.3
o cümlədən ödəniş kartları ilə	250.6	407.0	519.0	563.6	737.0	739.1
manatla	418.9	672.4	840.3	792.6	1022.6	1042.9
o cümlədən ödəniş kartları ilə	212.3	367.4	490.1	549.1	725.0	727.0
valyuta ilə	124.5	139.0	405.4	187.2	169.6	167.4
o cümlədən ödəniş kartları ilə	38.3	39.6	28.9	14.5	11.9	12.1
Uzunmüddətli kredit qoyuluşu	3822.5	4318.2	5496.9	5497.2	6860.2	7110.2
o cümlədən ödəniş kartları ilə	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
manatla	3052.4	3840.8	5100.1	5170.6	6608.5	6857.5
o cümlədən ödəniş kartları ilə	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
valyuta ilə	770.1	477.5	396.8	326.5	251.7	252.6
o cümlədən ödəniş kartları ilə	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.22,
<https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Şəkil 1-də diqqət çəkən digər mühim məsələ qısamüddətli və uzunmüddətli kredit qoyuluşları ilə bağlıdır. Bekə ki, hər iki növ kredit qoyuluşunda artım müşahidə edilmişdir. Qısamüddətli kredit qoyuluşları 2017-ci ildə 543.3 mln. manatdan 2019-cu ildə 1245.7 mln. manata yüksəlmiş halda, 2021-ci ilin dekabrında 1210.3 mln. manata enmişdir. 2021-ci ildə verilən kreditin 739.1 mln. manatı ödəniş kartları vasitəsilə aparılmışdır.

Uzunmüddətli kredit qoyuluşları 2017-ci ildə 3822.5 mln. manat olduğu halda, 2019-cu ildə 5496.9 mln. manata, 2021-ci ildə isə 7110.2 mln. manata çatmışdır. Uzunmüddətli kredit qoyuluşları ev təsərrüfatlarına həm milli valyuta, həm də xarici valyuta ilə verilmişdir. Nə xarici valyutada verilən uzunmüddətli kredit qoyuluşlarında, nə də milli valyutada verilən uzunmüddətli kredit qoyuluşlarında kartla ödənişlər müşahidə edilməmişdir. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlərdə digər mühim məsələ sahibkarlıq fəaliyyətinə ayrılan kreditlərlə bağlıdır.

Şəkil 2-də verilmiş olduğu kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinə ayrılan kreditlərin həcmi 2017-ci illə müqayisədə 2021-ci ilin dekabrında kəskin, 3 dəfəyə yaxın artmışdır.

Şəkil 2: Sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln.manat

	2017	2018	2019	2020	2021	
					Noyabr	Dekabr
Cəmi kredit qoyuluşu	517.1	498.9	631.1	847.0	1382.1	1482.7
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	2.4	3.2	3.3	2.9	5.0	5.1
manatla	261.3	332.4	516.1	774.3	1310.2	1409.6
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	1.4	2.2	2.4	2.2	5.0	5.1
valyuta ilə	255.8	166.6	115.0	72.7	71.8	73.0
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	1.0	1.0	0.9	0.7	0.0	0.0
Qısamüddətli kredit qoyuluşu	30.4	31.8	48.5	66.1	115.0	122.4
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	0.4	1.1	0.4	0.3	0.6	0.6
manatla	20.4	24.5	40.6	58.5	103.5	112.9
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	0.4	1.1	0.4	0.3	0.6	0.6
valyuta ilə	9.9	7.3	7.9	7.6	11.5	9.5
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Uzunmüddətli kredit qoyuluşu	486.8	467.1	582.7	781.0	1267.0	1360.3
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	2.1	2.1	2.8	2.7	4.4	4.4
manatla	240.9	307.9	475.5	715.8	1206.7	1296.7
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	1.0	1.1	2.0	1.9	4.4	4.4
valyuta ilə	245.8	159.3	107.1	65.1	60.3	63.6
o cümlədən qeyri-rezidentlərə	1.0	1.0	0.9	0.7	0.0	0.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.22,
<https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Cəmi kredit qoyuluşları 2017-ci ildə 517.1 mln. manat olduğu halda, 2021-ci ilin dekabrında 1482.7 mln. manat olmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı verilən cəmi kreditlər əsasən residetlərə təqdim edilmişdir. Belə ki, qeyri-rezidentlərin payı burada çox cüzi olmuşdur. Cəmi kredit qoyuluşlarında 2017-ci ildə 2.4 mln. manat olduğu halda, 2021-ci ilin dekabrında 5.1 mln. manata çatmışdır. Göstərilən illərdə qeyri-rezidentlərə manatla verilən kreditlərin həcmi valyuta ilə verilən kreditlərin həcmindən daha yüksək olmuşdur.

Sahibkarlıq fəaliyyətinə ayrılan kreditlərin həcmində qısamüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi 2017-ci ildə 30.4 mln. manatdan 2019-cu ildə 48.5 mln. manata yüksəldiyi halda, 2021-ci ilin dekabrında 122.4 mln. manata çatmışdır. 2021-ci ildə verilən kreditin cüzi bir hissəsi, yəni 0.6 mln. manatı isə qeyri-

rezidentlərə verilmişdir. Uzunmüddətli kredit qoyuluşları 2017-ci ildə 486.8 mln. manat olduğu halda, 2019-cu ildə 582.7 mln. manata, 2021-ci ildə isə 1360.3 mln. manata çatmışdır. Uzunmüddətli kredit qoyuluşları sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə həm milli valyuta, həm də xarici valyuta ilə verilmişdir. 2017-ci ildə 240.9 mln. manat milli valyutada verilən uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi 2021-ci ildə 1296.7 mln. manata çatmışdır. 2017-ci ildə 245.8 mln. xarici valyutada verilən uzunmüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi isə 2021-ci ildə 63.6 mln. manata düşmüşdür.

Ölkədə kredit qoyuluşları sahələr üzrə də fərqli olmuşdur. Belə ki, 2013-cü ildə 15422.9 mln. manat olan məbləğ 2017-ci ildə 11757.8 mln. manata düşmüşdür. Daha sonra 2019-cu ildə 17119.8 mln. manata yüksələn kredit məbləği, 2021-ci ildə isə 17119.8 mln. manata çatmışdır. Real sektora kredit qoyuluşları hər sahə üzrə illərə görə dəyişmişdir. Ən böyük payı 2013-cü ildə ev təsərrüfatlarına qoyuluşlar (40.3%-lə) təşkil etmişdir. İkinci yeri 15.3%-lə inşaat və tikinti sektoru, 14.4%-lə ticarət və xidmət sektoru tutmuşdur.

Digər sektorlarda fəaliyyət göstərən dövlət mülkiyyətində olan hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və ictimai təşkilatlara isə heç kredit verilməmişdir. 2019-cu ildə 15298.2 mln. manatın 45.6%-ni ev təsərrüfatlarına qoyuluşların payı, 16.3%-ni ticarət və xidmət sektoru, 5.7%-ni sənaye və istehsal sektoru, 4.4%-ni digər sektorlar təşkil etmişdir.

2020-ci ildə ev təsərrüfatlarına qoyuluşların payı 46.2%-ə yüksəlmişdir. İkinci yeri 17.9%-lə ticarət və xidmət sektoru, 3.4%-lə inşaat və tikinti sektoru, 3.6%-lə digər sektorlar tutmuşdur. Digər sektorlarda fəaliyyət göstərən dövlət mülkiyyətində olan hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və ictimai təşkilatlara isə ümumi kreditin 0.2%-i ayrılmışdır.

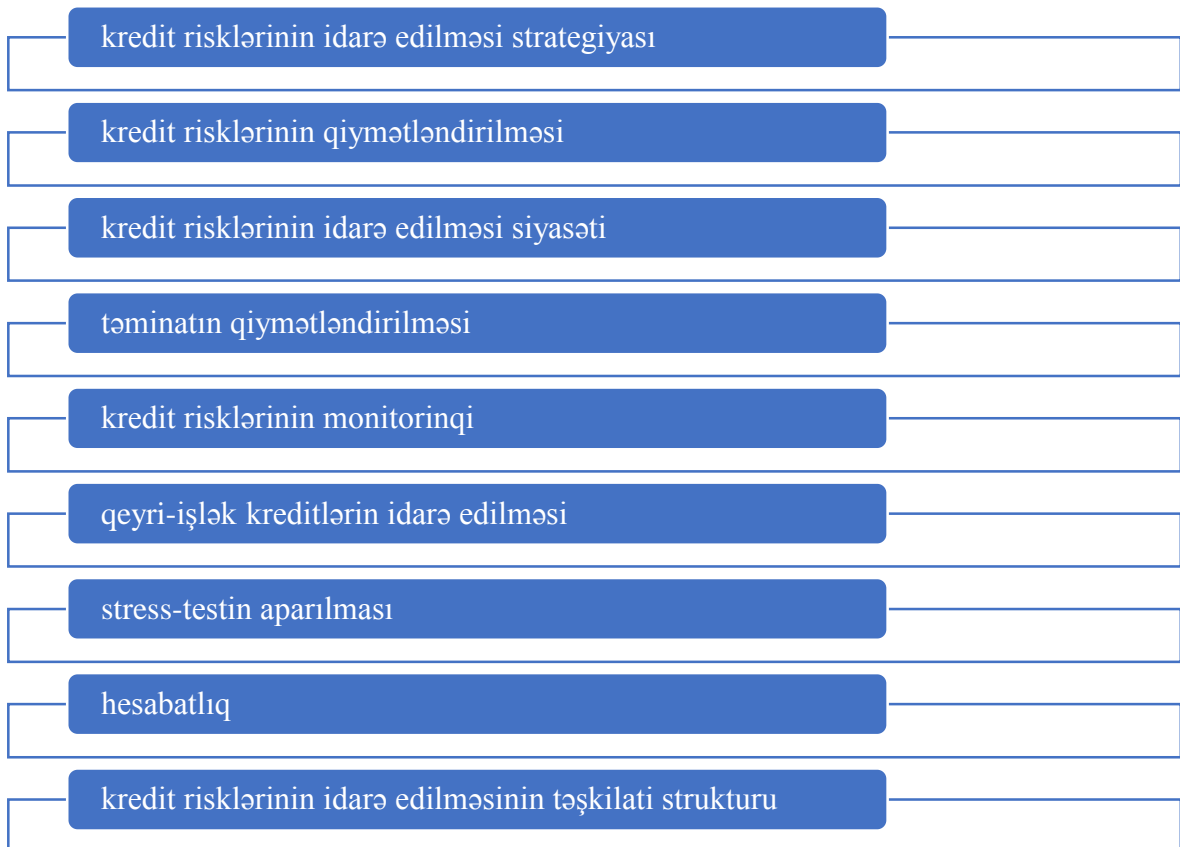
2021-ci ildə isə real sektora kredit qoyuluşlarında ən böyük payı ev təsərrüfatlarına qoyuluşlar 50.3%-lə təşkil etmişdir. İkinci yeri 17,5%-lə ticarət və xidmət sektoru, üçüncü yeri isə 5.7%-lə sənaye və istehsal sektoru tutmuşdur. Araşdırılan dövrdə isə büdcə təşkilatlarına və dövlət fondlarına kredit verilməmişdir.

2.3. Kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarında bank risklərinin idarə olunması xüsusiyyətləri

Bank riskləri arasında ən mühim risklərdən biri kredit riskidir. Bu səbəbdən banklarda aparılacaq kredit riskləri üzrə bütün fəaliyyətlər bankın risklərin idarəedilməsi sistemində əsas hissələrdən biridir. Banklarda kreditlərlə bağlı risklərinin idarəedilməsində təşkilati struktur əsasən “Banklarda risklərin idarə olunması haqqında Qaydalar”la tənzimlənməkdə və nəzarətdə saxlanılmaqdadır (<http://www.e-qanun.az/framework/41442>).

Kredit riski bankdan borc götürmüş şəxslərin, emitentin ya da kontragentin müqavilə əsasında öz üzərinə götürdüyü öhdəliyi müəyyənləşdirilmiş şərtlər daxilində icra etməməsi nəticəsində baş verəcək itkilərlə bağlı risklərdir. Banklarda üzləşəcəyi kredit risklərində idarəetmə sisteminin təşkili ilə bağlı bəzi mühim elementlər vardır (Sxem 9).

Sxem 9: Kredit risklərin idarə edilməsi sistemi

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/41442>

Kredit risklərinin idarəedilməsi strategiyası hazırlanan zaman, bir qayda olaraq baş risk inzibatçısı tərəfindən maliyyə qurumuna aid biznes strategiyası, habelə risk iştahasına aid edilə biləcək kredit risklərinin müəyyənləşməsi strategiyası formalaşdırılır. Verilmiş kredit risklərinin idarəsi ilə bağlı strategiyada bir sıra məsələlər əhatə edilməlidir. Bunlara aid edə bilərik:

- iqtisadi mühitin və zaman diliminin, həmçinin makroiqtisadi çevrənin maliyyə qurumunun kredit strategiyasına göstərdiyi təsir;
- maliyyə qurumunun sahib olduğu risk iştahasına əsasən bəzi kredit növlərinin, iqtisadi sektorların, ölkənin coğrafi ərazisinin, bazardakı valyuta və kreditin müddətinin kredit portfelini ilə əlaqədar maliyyə qurumları tərəfindən hazırlanmış planlar, o cümlədən kredit portfelində bankın sahib olduğu qeyri-ışlək kreditin yuxarı limiti;
- yarana biləcək kredit risklərinin daha çox aşağı salınması üçün bankın aparacağı tədbirlərin hazırlanması;
- maliyyə qurumunun sahib olduğu risk iştahasına bağlı olaraq, bankın fəaliyyətindən əldə ediləcək gəlirliliyin səviyyəsi;
- maliyyə qurumunun yeni və innovativ metodlarla fəaliyyətinin istiqamətinin seçilməsi, o cümlədən yeni məhsul və xidmətlərin göstəriləcəyi təqdirdə risk profilinə adekvatlığının bilinməsi və bankın sahib olduğu kapitalla təsirinin müəyyənləşməsi;
- maliyyə qurumunun portfel istiqaməti üzrə kredit risklərinin idarəedilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin icrası.

Maliyyə institutları kredit risklərində qiymətləndirmə aparanda zaman verəcəyi kreditlərlə bağlı bəzi nüansları araşdırır. Bura tələbinin formalaşması, treyding, investorların qərarları, bankın göstərəcəyi məhsullarının bazar çıxarılması ilə əlaqədar kredit risklərinin öyrənilməsi aiddir. Başqa sözlə, borcalanın da daşıyacağı kredit riskləri hərtərəfli qiymətləndirilməli və borclu şəxsin ödəmə potensialı bilinməlidir. Bu halda verilən kreditlər ilə bağlı aşağıdakı qeyd edilənlər diqqətə alınmalıdır:

- borc götürən şəxsin sahib olduğu BGN (borcun gəlirlərə nisbəti) əmsalının bilinməsi;
- borc götürən şəxsin yaşının, iş təcrübəsinin bilinməsi;
- götürülən kreditin hansı məqsədlə istifadəsinin və bu kreditin ödənilməsinin mənbəyinin bilinməsi;
- borc götürən şəxsin əvvəlki kredit tarixçəsinin bilinməsi;
- borc götürən şəxsin başqa kreditlərlə bağlı məlumatlarının (kredit üzrə təminat) bilinməsi;
- borc götürən şəxsin əsas gəlirlərində baş verən azalma olduqda bu borcun başqa yollarla ödənilməsi ilə bağlı uyğun yolların axtarılması və bilinməsi;
- borc götürən şəxsin apardığı xərclərin miqdarı, bundan başqa kreditlətinin ödəniləcəyi müddətdə götürəcəyi xərclərin artıb artmaması ehtimalının bilinməsi;
- borc götürən şəxsin təminat olaraq təqdim edəcəyi əmanətlərin həcmi, digər resursların bilinməsi;
- borc götürən şəxsin maliyyə vəziyyətinin müxtəlif ssenarilərlə pisləşəcəyi və ya digər risklərlə qarşılaşdığı təqdirdə borclarla bağlı öhdəliklərin ödəniləcəyi yolların bilinməsi;
- borc götürən hüquqi şəxsin səhmdarlarının və idarəetmə orqanının bütün üzvlərinin məlumatlarının bilinməsi;
- borc götürən hüquqi şəxsin sahib olduğu biznes təcrübəsinin və onun fəaliyyətdə olduğu sektorda mövqeyinin bilinməsi;
- borc götürən hüquqi şəxsin maliyyə vəziyyətinin (holdinq şirkətləri ya da tərkibində yaranan digər şirkət olan zaman, konsolidasiya formasında baxılmaqdadır) bilinməsi.

Banklar bank riskləri ilə bağlı stress – test keçirilər. Stress – testlər mütəmadi olaraq keçirilməlidir. Banklar əsasən ehtimal olunan hadisələrin kredit portfelinə göstərəcəyi təsirləri, hər bir ehtimalı qiymətləndirmək məqsədilə stress-test aparmaqdadırlar. Bu testlər əhatəli olmalıdır. Bu ardıcılıq və prosedurlar Sxem 9-da verilmişdir.

Ümumiyyətlə, banklar öz maliyyə resurslarını ən optimal və düzgün formada yerləşdirmək istəyirlərsə, onda bəzi meyarlara əməl etməlidirlər. Bunlara aiddir:

- Mərkəzi Bankın qoyduğu tələblərə əməl etmək;
- bankın missiyasına, etik standartlara əməl etmək;
- kredit mədəniyyətini yüksəltmək;
- bankın təhlükəsizliyini və ehtiyatlılığını, başqa sözlə qanun çərçivəsində, riskləri də nəzərə alaraq, səmərəli ola biləcək sövdələşmələrlə kapital həcmi genişləndirmək.

Beləliklə, maliyyə qurumu bir çox məsələnin də əhatə olunduğu sənədləri, məsələn kredit portfelində mövcud olan qeyri-işlək və ya istifadəsiz kreditlərlə bağlanmış strategiyaları bankı idarə edən heyətə təqdim edir. Qeyd edilən sənədlər bankın idarə heyətində olan üzvlər tərəfindən baxılmalı və daha sonra qəbul edilmiş strategiyaya üzrə informasiyalar qeyd edilməlidir.

Sadalanan proseslər bankların risklərlə üzləşməməsi və üzləşəcəyi zaman düzgün idarəetməyə sahib olması üçün öz stratejiyalarını hazırlamalarını zəruri edir.

Bu sənədlər bankın müşahidə şurasını icra edən qurum tərəfindən təsdiqləndikdən sonra strategiyada vacib hesab edilən məlumatlar öz əksini tapır. Bunlara isə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- bankın fəaliyyətdə olduğu mühitin, yəni həm daxili mühit amillərinin, həm də xarici mühit amillərinin bankın sahib olduğu qeyri-işlək kreditlərə təsirinin bilinməsi;
- bankın sahib olduğu qeyri-işlək kreditlərdə idarəetmə üzrə imkanların bilinməsi;
- həm qısamüddətli dövrdə, həm ortamüddətli dövrdə, həm də uzunmüddətli dövrdə bankın sahib olduğu qeyri-işlək kreditlərdəki məbləğin azaldılmasının təmin edilməsi;
- qeyri-işlək kreditlərdə idarəetmə prosesinin monitorinqinin aparılması.

Azərbaycanda maliyyə vəziyyəti zəif olan, insanların əmanət olaraq qoyduqları vəsaiti vaxtında qaytara bilməyən, həmçinin bank sahəsində ölkə iqtisadiyyatı üçün risk daşıyacaq maliyyə qurumları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28.11.2019-cu il tarixli, 1616 sayılı Sərəncamına bağlı olaraq Maliyyə

Bazarlarına Nəzarət Palatası ləğv edilərək qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq bu qurumun səlahiyyətləri Mərkəzi Banka təhvil verildikdən sonra bağlanmışdır.

Aparılmış yoxlamalar zamanı aydın olmuşdu ki, bəzi banklar ciddi şəkildə maliyyə itkilərinə səbəbiyyət vermişlərdir. Bundan başqa, həmin maliyyə qurumları öz kapitallarını itirmişlərdir. Müflis olduqları üçün risk daşıyan bankların səhmdarlarıyla görüşlər keçirilmişdir. Aparılan danışıqlarda əldə edilmiş yoxlamaların nəticələri hər kəsə çatdırılmış, risk daşıyan banklara əlavə kapitallaşmaq imkanı üçün təkliflər verilmişdir. Ancaq, həmin banklar verilən fürsətlərdən istifadə etməmişlər.

Ümumiyyətlə, verilən məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda bankların qoyduğu kreditlərdə vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi dəyişkən olmuşdur. Bu göstəricinin öyrənilməsi ölkə daxilində bankların risk idarəetməsi sahəsində bacarığını göstərir. Bu borcları, yəni vaxtı keçmiş kreditləri Cədvəl 5-də görmək mümkündür.

Cədvəl 2. Kredit təşkilatlarının vaxtı keçmiş kredit qoyuluşları, mln.manat

İl	Cəmi	Milli valyutada kreditlər
	vaxtı keçmiş	vaxtı keçmiş
2013	792.8	627.4
2014	976.3	767.6
2015	1508.5	840.2
2016	1472.6	682.4
2017	1626.7	789.3
2018	1585.0	774.1
2019	1273.1	702.4
2020	893.1	653.9
2021	719.4	531.8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.17,
<https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Cədvəl 2 göstərir ki, 2013-cü ildə cəmi vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 792.8 mln.manat olmuşdur. 2017-ci ildə bu məbləğ 1626.7 mln.manata çatmışdır. 2018-ci ildə nisə azalan tendensiya müşahidə edilmiş və vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 1585.0 mln.manat olmuşdur. Nəhayət, 2021-ci ildə 719.4 mln.manat həcminə düşmüşdür. Milli valyutada borcalanlara verilən kreditlərin həcmi cəmi kreditlərdə daha yüksək olmuşdur. Belə ki, 2013-cü ilin məlumatlarına görə, bu məbləğ 627.4

mln.manat, mln.manata, 2017-ci ildə 789.3 mln.manata, 2021-ci ildə isə 531.8 mln.manata yaxın olmuşdur. Verilən bu rəqəmlər bankların qarşılaşa biləcəyi kredit riskləri ilə üzləşdiyini və geri ödəmələrdə düzgün siyasət tətbiq etmədiyini göstərir.

Kommersiya banklarının apardığı kredit əməliyyatlarında bank risklərinin baş verməsi tamamilə yox edilə bilməz, başqa sözlə bu kimi risklər qaçınılmazdır. Çünki bankların sahib olduğu maliyyə dayanıqlığı ilə bağlı problemlər yaşayan kommersiya bankları maliyyə sabitliyi üzrə müəyyən risk xarakterinə sahib təhlükələrlə qarşılaşır. Bu cür hal baş verdikdə aidiyyəti üzrə təyin edilmiş dövlət qurumlarından, həmçinin Əmanətlərin Sığortalanması Fondundan bəzi koordinasiya edilmiş formada fəaliyyətlər aparılır. Bununla bağlı risklərin həll edilməsində və ya onların bir qisminin qarşısının alınmasında zərurət yarandıqda, problemlə əlaqədar Maliyyə Sabitliyi Şurasında deyallı müzakirələr aparılır. Eyni zamanda Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilmiş qərarların tövsiyələri öyrənilir və bu istiqamətdə işlər görülür.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA KOMMERSİYA BANKLARININ KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan kəmmersiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətləri

Ölkəmizdə kəmmersiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi istiqamətlərinə nəzər salmaq üçün ilk öncə “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa nəzər salmaq lazımdır. Qanunun 1-ci maddəsinin 9-cu bəndinə əsasən, bankların verdiyi kredit tərəflər arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən qaytarılmaq şərti ilə, eyni zamanda müəyyən dövr ərzində (müddətin uzadıla bilməsi hüququyla), habelə faizlər və ya komisiyon haqqalar almaqla verilir. Bundan başqa, kreditlərə təminat ya da təminatlısız qaydada müəyyən məbləğdə borc şəklində pul vəsaitinin verilməsi də daxildir. Qeyd edilmiş şərtlər daxilində pul resursunun verilməsi ilə bağlı götürülmüş öhdəliklər, qarantiyalar, verilmiş zəmanətlər, ya da borc qiymətli kağızlarına diskontla, həmçinin faizlər almaqla satın alınmasını, müqaviləyə bağlı olaraq verilən məbləğin qaytarılmasını istəməklə əlaqədar bütün hüquqi əqdlər də kredit anlayışına aid edilə bilər.

“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 34-cü maddəsi isə *Prudensial normativlər və tələblər* başlığı ilə verilmişdir. Bu maddədə qeyd edilir ki, banklar fəaliyyətləri ərzində öz aktivlərini, balans arxasında olan öhdəliklərini, habelə kapitalının həcmi maliyyə bazarlarına nəzarəti təmin edən təşkilatların müəyyənləşdirdiyi prudensial normativlərlə, qoyulan tələblərə həm də açıq valyuta yanaşmasına uyğunlaşdırmalıdırlar.

Ölkədə maliyyə bazarlarına nəzarəti icra edən orqanın hazırlamış olduğu yeni normativlərdə qoyulmuş tələblər, bundan başqa edilmiş dəyişikliklər krediti verin kəmmersiya banklarına rəsmi qaydada bildirilməlidir. Bu bildirişdən sonra, eyni zamanda bir aydan tez olmamaq şərti ilə, nizamnamədə və məcmu kapitalın ən aşağı həddində baş verən dəyişikliklərlə bağlı tələblər banklara rəsmi qaydada bildirildikdən sonra qüvvəyə minir.

Amma bir qayda olaraq, bu müddət altı aydan tez olmamalıdır.

Sxem 10: Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının qoyduğu prudensial normativlər və tələblər

—	nizamnamə kapitalının minimum miqdarını
—	məcmu kapitalın minimum miqdarını
—	əsas və məcmu kapitalın risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbətini
—	likvidlik göstəricilərini
—	bir borcalan və ya bir-biri ilə əlaqədar borcalanlar qrupu üçün kredit risklərinin maksimum miqdarını
—	məcmu iri kredit risklərinin maksimum miqdarını
—	aidiyyəti şəxslərə verilmiş kreditlərin maksimum miqdarını
—	aidiyyəti şəxslərə verilmiş məcmu kreditlərin maksimum miqdarını
—	digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların iştirakının maksimum miqdarını
—	digər hüquqi şəxslərin kapitalında bankların məcmu iştirakının maksimum miqdarını
—	açıq valyuta mövqeyinin limitlərini
—	aktivlərin, balansarxası öhdəliklərin təsnifatından və qiymətləndirilməsindən asılı olaraq, mümkün zərərin ödənilməsi üçün xərclər hesabına yaradılan xüsusi ehtiyatlara aid tələbləri
—	faizlərin hesablanması dayandırılmış aktivlərə aid tələbləri
—	aidiyyəti şəxslərlə aparılan əməliyyatlara aid tələbləri
—	aktivlərin və passivlərin ödəniş müddətlərinin və faiz dərəcələrinin uyğunluğuna dair tələbləri
—	kredit təşkilatlarında kassa əməliyyatlarının aparılması qaydalarını

Mənbə: “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 34.2

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, yeni prudensial normativlərlə tələblərdə geriyyə qəbul yoxdur. Qanunun 34-cü maddəsinin 2-ci bəndində maliyyə

bazarlarında əməliyyatlar aparan banklarla xarici bankların yerli filiallarının ölkədə maliyyə sabitliyini qorumaq məqsədi ilə nəzarətində bəzi prudensial normativlərlə qarşıya qoyulmuş tələblərin hər biri ayrılıqda müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar Sxem 10-da verilmişdir.

Maliyyə bazarlarına nəzarəti aparan orqanlar ölkədə banklarla xarici banklara aid yerli filiallarda icra edilən fəaliyyətləri tənzimləmək üçün Qanunda qeyd edilən prudensial normativlərlə, qoyulmuş tələblərin bütününlə ya da bir qismini tətbiq etməlidir. Qeyd edilənlərə əlavə olaraq, deyə bilərik ki, kredit verən banklar maliyyə bazarlarında nəzarəti icra edən orqanı müəyyənləşdirmiş olduğu korporativ idarəetmə standartlarını bilməli və onları düzgün qaydada həyata keçirməlidirlər.

Banklar arasında münasibətlərə nəzər saldıqda görürük ki, banklar bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əməliyyatlar apara bilir. Bu əməliyyatlar bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin maddələri daxilində aparılır. Banklar əsasin, təyin olunmuş qaydalara uyğun olaraq, müxtəlif növdə əməliyyatlar aparır, depozit hesabı açə bilir, ya da müxbir və başqa hesablar yarada bilir. Amma, bu əməliyyatlar 'Banklar haqqında' Azərbaycan Respublikasının Qanununun, maliyyə bazarlarına nəzarəti aparan orqanın, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın qoyduğu normativ aktlara və göstərişlərə zidd olmamalıdır. Bundan başqa, müvafiq qurumun verdiyi lisenziyalarla və ya icazələrlə qanuna uyğun olaraq qeyd edilmiş və məhdudlaşdırılmış hallar nəzərə alınmalıdır.

Kommersiya banklarının aparacağı bank xidmətlərinin bazarda inhisar yaratması, habelə bank sektorunda rəqabətin qarşısının alınması, ya da onun məhdudlaşdırılması üzrə verilmiş sazişlərin, əqdlərin imzalanması qadağandır. Bundan başqa, kommersiya banklarının bir-biri ilə inhisarçılıq yaradacaq razılaşdırılmış əməliyyatları aparmığı da yol verilməzdir. Kommersiya banklarının apardığı fəaliyyətin inhisarçılığa qarşı yönəldilən qaydalarını və onun yerinə yetirilməsi üzrə monitoring maliyyə bazarlarına nəzarəti aparan orqanı həyata keçirməkdədir.

Kommersiya bankları kredit verdiyi borcalanların hər biri ilə bağlı məlumatları maliyyə bazarlarına nəzarəti icra edən orqanların təyin etdiyi formada

hazırlamalıdır. Daha sonra bu məlumatları maliyyə bazarlarına nəzarəti yerinə yetirən təşkilatda qurulmuş mərkəzləşmiş kredit reyestrinə təhvil verməlidir. Mərkəzləşmiş kredit reyestrində toplanacaq məlumat və informasiya toplusu bank sirri olaraq qorunur. Qeyd edilməlidir ki, kommertiya bankları tərəfindən bütün kredit götürmüş şəxslər barəsində ətraflı və zəruri məlumatların kredit bürosuna verilməsi ya da məlumatların kredit bürosundan alınmağı qaydaları “Kredit büroları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda göstərilən maddələrlə tənzimlənməkdədir.

Kommertiya banklarının müştəriləri ilə münasibətlərinin tənzimlənməsi

Kommertiya banklarının müştəriləri ilə apardığı münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müddəaları önəmlidir. Bu Məcəlləyə əsasən, maliyyə bazarlarına monitorinqi reallaşdırmalı olan orqanın qoyduğu normativ aktlar, qəbul etdiyi müqavilələr əsas götürülür.

Kredit götürmək istəyən müştərilər bir qayda olaraq, bankların apardığı fəaliyyətlərin növlərinin hamısını özləri müstəqil seçirlər. Yəni, özləri istədikləri kommertiya bankları ilə əməkdaşlıq edə bilirlər. Eyni zamanda müştərilər bir bankla yanaşı, bir neçə kommertiya bankının göstərdiyi xidmətlərdən istifadə edirlər. Kommertiya banklarında müştərilərin hamısı istədiyi vaxt müxtəlif hesabları açması, əməliyyatlar aparması, bu hesabları bağlaması haqqında qaydalar yenə də Mülki Məcəllə və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə həyata keçirilməkdədir (“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 36).

Kommertiya bankları öz müştərilərinin, ya da bu bankların müştərisi olmaq arzusunda olan bütün hüquqi şəxslərlə fiziki şəxslərin tələblərinə əsasən bank lisenziyasını müştəriyə təqdim etməlidirlər.

Banklara aidiyyəti olan şəxslərlə aparılan əməliyyatlar da müəyyən edilmiş qaydalara əsasən aparılır. Bu qaydalara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş şərtlər daxilində kreditlər verilmir.

Sxem 11: Banklarla müştərilər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi

Müştərilər bank fəaliyyətinin bütün növlərinin həyata keçirilməsi üçün bankları müstəqil seçirlər və bu məqsədlə bir və ya bir neçə bankın xidmətlərindən istifadə edə bilirlər.

Bank müştərisinin, yaxud onun müştərisi olmaq istəyən hüquqi və ya fiziki şəxsin tələbi ilə öz bank lisenziyasını təqdim etməlidir.

Banklar yerləşdikləri binada yazılı formada depozitlərin (əmanətlərin) qəbul edilməsinin, kreditlərin verilməsinin, hesablaşma-kassa xidmətinin və pul köçürmələrinin aparılması şərtləri və qaydaları haqqında müştərilərinə məlumat verməlidirlər

Bank müştərisinin öz pul vəsaitindən istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirə və nəzarətdə saxlaya bilməz, müştərisinin öz pul vəsaiti barəsində özü istədiyi kimi sərəncam vermək hüququ üzərində qanunla və ya müqavilə ilə nəzərdə tutulmayan məhdudsiyyətlər qoya bilməz.

Hər bir bank müştərilərlə bağladığı müqavilədə xidmət şərtlərini, o cümlədən faiz dərəcələrini, komisiyon haqlarını və göstərilən bank xidmətləri üçün digər ödənişləri, habelə bank tərəfindən verilmiş kreditlərin ödənişi şərtlərini və qaydalarını müəyyən etməkdə sərbəstdir.

Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının nominal dəyərinin və qiymətlər miqyasının dəyişdirilməsi (denominasiyası) zamanı köhnə nümunəli pul nişanlarının yeni nümunəli pul nişanlarına dəyişdirilməsinə görə banklar tərəfindən komisiyon haqqı və digər ödənişlər tutulmur.

Kredit üzrə faizlər bankla müştəri arasında bağlanmış müqavilə şərtlərinə uyğun hesablanır və ödənilir. Faiz dərəcələri və bank qarşısında borca görə verilməli olan digər ödənişlər yalnız borcun olduğu günlər üçün borc qalığı məbləğinə hesablanır.

Yerli banklarla onun yerli müştəriləri arasında bütün mübahisələr, habelə xarici bankların yerli filialları ilə onların yerli müştəriləri arasında bütün mübahisələr qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən həll edilir.

Mənbə: 'Banklar haqqında' Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 36

Kommersiya bankları sxem 9-da qeyd edilən tələblər nəzərə daxilində verildiyi zaman, bu kreditlər dərhal geri ödənilməlidir.

Sxem 12: Banklar aidiyyəti şəxslərə kreditlər verə bilməz

Maddə 40.1

aidiyyəti olan şəxslərə verilən kreditin məbləği bankın aktivlərinin 5 faizini və daha çox hissəsini təşkil etdiyi halda, müstəqil auditorun rəyi və səsvermədə iştirak etmək hüququ olan səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı olmadıqda

kreditin verilməsi nəticəsində bank tərəfindən həmin hüquqi şəxs üçün verilmiş kreditlərin məcmu miqdarı bankın məcmu kapitalının 10 faizinə bərabər məbləği, fiziki şəxs üçün isə 3 faizinə bərabər məbləği keçdikdə

kreditin verilməsi nəticəsində bank tərəfindən bütün aidiyyəti şəxslərə verilmiş kreditlərin məcmu miqdarı bankın məcmu kapitalının 20 faizinə bərabər məbləği keçdikdə.

Mənbə: “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 40

Qeyd edilən hallarda verilmiş kreditlər, yəni qoyulmuş tələblər pozulduqda və kreditlər verildikdə onda verilmiş əsas məbləği, hesablanmış faizləri, həmçimin digər ödənişlərlə bağlı məbəği Bankın Müşahidə Şurasının üzvləri ödəyir. Bu halda yalnız həmin qərarın lehinə səs vermiş Şura üzvləri məsuliyyətə cəlb edilir və qeyd edilən ödənişləri edirlər (“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 40).

Kommersiya banklarının aidiyyəti şəxslərə fərqli yanaşması yolverilməzdir. Başqa sözlə, digər müştərilərdən fərqli qaydada əməliyyatlara cəlb edilə bilməzlər. Onlara güzəştli kreditlər verilə bilməz, həmçinin də güzəştli şərtlər daxilində əməliyyatlar aparıla bilməz.

Kommersiya banklarını fəaliyyət apardıqları binada yazılı qaydada kreditlərin verilməsi barəsində müştərilərinə məlumat verirlər. Kommersiya bankları müştərilərinin əldə etdikləri kreditləri hansı istiqamətdə xərcləyəcəyi, investisiya qoyacağı ya da yığım edəcəyi və s. istiqamətlərdə müqavilədə məhdudiyətlər yaza bilməzlər.

Bütün kommersiya bankları müştərilərlə bağlayacağı müqavilələrdə xidmət şərtlərini əvvəlcədən və açıq şəkildə qeyd etməlidir. Həmçinin burada faiz dərəcələrini yazmalıdır. Alacağı komisyona haqlarını tam və aydın formada

bildirməlidir. Bank tərəfindən təyin edilmiş kreditlərin ödəniş şərtlərini bildirməlidir. Kreditlərlə bağlı faizlər yalnız bankla müştərinin imzaladığı müqavilədə qeyd edilən şərtlərə görə hesablanıb ödənəcəkdir (“Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Maddə 36).

3.2. COVID-19 pandemiyasının kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarına təsirinin azaldılması istiqamətləri

2019-cu ilin dekabr ayında Çin Xalq Respublikasının Uhan şəhərində ortaya çıxan COVID-19 pandemiyası bütün dünyada dərin iqtisadi və sosial böhrana səbəb oldu. 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra baş verən ən böyük maliyyə böhranı kimi görülən bu böhranın ümumi iqtisadi dəyərinin dünya milli gəlirinin 6,4%-9,7%-i arasında olacağı gözlənilir (Park, 2020: s.7). Qısa müddətdə COVID-19-un qloballaşması iqtisadi, sosial və psixoloji təsirlər yaratmışdı. Xüsusilə, onun iqtisadi fəaliyyətlərdə yaratdığı daraldıcı təsir bütün sektorlara birbaşa təsir göstərmişdir.

COVID-19 səhiyyə sahəsində ortaya çıxan böhran olsa da, xəstəliyin insandan insana təmas yolu ilə yoluxması xidmət sektorlarında daha çox mənfi təsirlərə səbəb olub. Bank sektorunun da geniş filial şəbəkəsi ilə fəaliyyət göstərməsi onun pandemiyadan təsirlənən sektorlar arasında ön sıralarda olmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, kommersiya bankları maliyyə bazarında vasitəçi rolunu öz üzərinə götürərkən ənənəvi olaraq bir çox risklərə məruz qalırlar. COVID-19 pandemiyası ilə bankların likvidliyə çıxışında çətinliklər, kreditlərin ödənilməsindəki fasilələr, problemlı kreditlərin faizini və defolt riskini artırır. Başqa sözlə, kommersiya bankları kredit, likvidlik, bazar və faiz dərəcəsi kimi müxtəlif risklərlə üzləşir və bu sahədə artım olur (Barua, 2021: s.19). Bu səbəbdən də bank sektoru xidmət sahəsində pandemiyadan ən çox təsirlənən sektorlardan biridir.

Bu baxımdan, Azərbaycanda maliyyə sisteminin ən mühüm subyektlərindən biri olan bankların maliyyə bazarındakı əhəmiyyətinə görə, COVID-19 pandemiyasının sektorun maliyyə strukturuna təsirlərinin araşdırılması vacibdir. Pandemiya dövründə Azərbaycanda bank sektorundan fəal şəkildə istifadə etməklə

istehsal gücünü artırmaq və iqtisadi fəaliyyətlərin canlılığını qorumaq hədəflənmişdir. Bu istiqamətdə COVID-19 çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərlə ölkənin bank sektorunda həm maliyyə, həm də bazar infrastrukturu baxımından zəruri dəyişikliklər aparılmışdır.

Bank sektorunun effektiv və sabit strukturu iqtisadi artıma və bank olmayan maliyyə institutlarının resurslara asan çıxışına mühüm təsir göstərir. İqtisadi artımın əsasən bank kreditləri hesabına maliyyələşdirildiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bank sektorunda təmərküzləşmə əmsalı sektorun səmərəlilik səviyyəsinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır (Kozak və Wierzbwska, 2021, s. 38). Bank sektorunun maliyyə vəziyyəti real iqtisadiyyatın göstəriciləri ilə bağlı olduğundan, sektorda bazarın təmərküzləşməsinin monitorinqi mühüm amil olacaqdır.

Azərbaycanda maliyyə sektorunda bankların üstünlük təşkil etdiyi struktura malik olması, COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar görülən tədbirlərin banklar vasitəsilə bazara çatdırılmasında mühüm rol oynayıb. Məcburi ehtiyat əmsallarının azaldılması, aktiv nisbətinin tətbiqi və problemlə kreditlər üçün gecikmə müddətlərinin uzadılması kimi tədbirlərlə bankları real sektorun likvidlik ehtiyaclarını ödəməyə təşviq etməyə çalışılmışdır.

Ümumiyyətlə, bank sektoru və COVID-19 ilə bağlı araşdırmalar 2020-ci ildə başlamışdır və bu istiqamətdə araşdırmalar genişlənməkdə davam edir. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda, ölkələr üzrə müxtəlif tədqiqatların aparıldığı aşkarlanır. Məsələn, Yayla (2007) pandemiya dövründə Türkiyənin bank sektorunu bir çox istiqamətdən aktivlər, kreditlər, depozitlər və dövriyyə baxımından statik və dinamik indekslər vasitəsilə ölçmüşdür. 1995-1999-cu illərdə bank sektorunda təmərküzləşmə azaldığı halda, 2000-2005-ci illərdə təmərküzləşmənin artdığı qeyd edilmişdir. Türkiyədə 2001-ci il böhranından əvvəl və sonra Türk Bank Sektorunda aktivlərin, depozitlərin, mənfəətlərin, kreditlərin və öz kapitallarının konsentrasiyasının artdığını müəyyən etmişdir. Filialların və kadrların sayı baxımından böhran dövründən əvvəl və sonra arasında heç bir fərq tapılmamışdır (Hazar və digərləri, 2017).

Bankların sahib olduğu aktiv keyfiyyəti baxımından COVID-19-un Türk Bankçılıq Sektoruna təsirlərini müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu çərçivədə 2019-cu ilin 1-ci rübü ilə 2020-ci ilin 2-ci rübü arasında 9 bankın məlumatlarından istifadə edilmişdir. Bankların aktivlərinin keyfiyyəti ilə bağlı qiymətləndirmələr aparılmışdır. Təhlil nəticəsində 6 bankın aktiv keyfiyyətinin aşağı düşdüyü, 3 bankın aktiv keyfiyyətinin yüksəldiyi qeyd edilmişdir (Bekçi və digərləri, 2020).

Pandemiyadan əvvəl aparılmış tədqiqatlar da iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərin bank sektoruna təsirini analiz etmişdir. Bazarın konsentrasiyası ilə bank sektorunda bankomatların geniş istifadəsi arasında əlaqəni araşdırmışdılar. Bankomatların ilk dəfə istifadəyə verildiyi 1975-ci ildən bazarın konsentrasiyası yayılma sürətinə müsbət təsir göstərmişdir. Bütün digər dəyişənlər sabit olsa da, konsentrasiyanın yüksək olduğu bazarlarda ATM istifadəsinin yayılmasının daha sürətli olduğu müəyyən edilmişdir. XX əsrdə Amerika bank sektorunda yerli olaraq fəaliyyət göstərən 2000 bankın panel məlumatları ilə apardıqları araşdırmada bazar konsentrasiyasının uzunmüddətli tarazlıq dərəcəsini ölçmək üçün Herfindahl İndeksindən istifadə etmişlər. Bazar konsentrasiyasının uzunmüddətli balansı ilə cəlbediciliyi və bank bazarına daxil olmaq üçün hüquqi maneələri ölçən dəyişənlər arasında əhəmiyyətli əlaqə aşkar edilmişdir. XX əsrin sonları üçün bütün Avropa Birliyinə üzv dövlətlər əsasında bank sektorundakı rəqabəti araşdıran araşdırmalar bankların rəqabət qabiliyyətini ölçmüşlər. Təhlil nəticəsində məlum olub ki, AB-nə üzv dövlətlər inhisarçı struktur nümayiş etdirmir və təmərküzləşmə onların rəqabət qabiliyyətini zəiflədir (Bikker və Qroenveld, 2000).

Qısamüddətli, uzunmüddətli və sistemli risklər çərçivəsində COVID-19 pandemiyasının Çin Bank Sektoruna təsirini üç fərqli aspektdən müzakirə etdilər. Bildirilib ki, kiçik və orta sahibkarlıq aşağı faizli kreditlər, xüsusi kredit xətləri, uzunmüddətli kredit sistemləri ilə dəstəklənməlidir. Həmçinin riskə nəzarət sistemləri üçün rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi təklif olunub. Mersha və Worku (2020) COVID-19-un Efiopiya Bank sektoruna təsirlərini müzakirə etdilər. Beynəlxalq bankçılıq, gəlirlilik və kreditlər baxımından bank sektorunun mənfi təsir göstərə biləcəyi bildirilib. Pandemiyanın xarici təcrübədə, məsələn,

Banqladş Bank sektoruna mümkün təsirlərini araşdırılan zaman, bəzi göstəricilər əldə edilmişdir. Tdqiqtada, COVID-19-un müxtəlif senarilri altında firma dəyəri, kapital dəyəri və faiz gəlirlərinə təsiri araşdırıldı. Bütün bankların risklə ölçülmüş aktiv dəyərlərində, kapitalın adekvatlıq msallarında və faiz gəlirlərində azalma müşahidə olunur. Lakin iri miqyaslı bankların dəyişikliklərə daha həssas yanaşdıđı müşahidə olunub (Wu v Olson, 2020).

Bank sektorunda COVID-19 pandemiyasının təsirini ölçmək üçün aparılan analizlərdən biri də Demirg-Kunt tərəfindən aparılmışdır. 2020-ci ildə aparılan bu analiz pandemiyanın təsirləri müəyyən etmək üçün 53 ölkədən 896 kommərsiya bankı və 2147 bank olmayan maliyyə qurumunun səhm qiyməti, balans hesabatı və kapital strukturu məlumatlarından istifadə edib. Onlar böhranın bank sistemini grginlşdirdiyi v səhmlərin aşadıđı performans göstərməsinə səbəb olduđu qənaətinə gəliblər. Başıqa bir analizdə rəqabətin və kapitalın bankların risk götürmə davranışına təsirini araşdırdılar. 18 ölkədən 225 bankın məlumatlarının yer aldıđı araşdırmada rəqabətin bankları daha çox kapital tutmasına səbəb olub-olmadıđı araşdırılıb. Panel məlumatların təhlili nəticəsində, daha çox rəqabət vəziyyətində daha çox kapital nisbətlərinə sahib olduqları görüldü. Alınan nəticələrin COVID-19 pandemiyası prosesində daha da əhəmiyyətli olduđu vurđulanıb.

Bundan başıqa, COVID-19 pandemiyasının bankların səhm gəlirlərinə təsirini də araşdır. Bəzən kapital strukturunun daha güclü, şaxələndirilmiş, probleml kreditlər nisbətinin aşadıđı olduđu və iri miqyaslı bankların səhm gəlirlərinin COVID-19-a qarşı daha çevik ola biləcəyi görülmüşdü. Pandemiyanın qlobal kredit təklifinə təsirini ümumi və ölkə miqyasında müəyyən ediblər. Bundan əlavə, bankların böhrana reaksiyalarının maliyyə şərtləri, bazar strukturu, maliyyə vasitəçiliyi kimi xsusiytlrdn asılı olaraq müxtəlif olduđu bildirilib.

COVID-19-un qeyri-faiz gəliri ilə bank gəlirliliyi və risk arasındakı əlaqəsi də vardır. Pandemiyanın iqtisadi təsiri bir çox kredit növlərinə tələbi azaldıb və kredit standartlarını tinlşdirib. COVID-19 zamanı bankların qeyri-faiz gəlir mənbələri və bank fəaliyyəti müsbət əlaqəli olsa da, risklə tərs əlaqə mövcuddur. Pandemiyanın bank sektorunun qlobal sabitliyn təsiri ilə bađlı apardıqları

araşdırmalar çərçivəsində 2019-2020-ci illər arasında maliyyə göstəricilərinə və maliyyə sabitliyi göstəricilərinə mənfi təsir göstərmişdir.

Pandemiya dövründə Çində bankların verdiyi yerli kreditlər də təsirsiz keçməmişdir. COVID-19-a yoluxma hallarının sayı artdıqca özəl sektora verilən kreditlərin həcmnin artdığı, lakin təsirin miqyasının məhdud olduğu müşahidə edilib. COVID-19 zamanı İslam banklarının fəaliyyətini zamanı kapitalın adekvatlığı əmsalı, əməliyyat xərcləri/əməliyyat gəliri, kredit/depozit nisbətinin maliyyə göstəriciləri (ROA) ilə müsbət əlaqədə olmuşdur. Digər tərəfdən, problemli kreditlər nisbəti ilə aktivlərin gəlirliliyi arasında mənfi korrelyasiya aşkar edilmişdir (Appiah-Otoo. 2021).

COVID-19 və hökumətlərin kapital inyeksiyalarının bankların optimal faiz marjalarına və kölgə bankçılıq əməliyyatlarının effektivliyinə təsiri də araşdırılmalı məsələlərdən biridir. COVID-19 bankların xalis faiz marjasını azaltsa da, dövlət kapitalının dəstəyi ilə marja artmışdır. Digər tərəfdən, COVID-19 və dövlət subsidiyaları kölgə bankçılığından əldə edilən səmərəliliyə mənfi təsir göstərdi. COVID-19 ilə əlaqədar bankların risk meyillərinin artması bankların dayanıqlığını azaldan amil olub. 2005-2019-cu illər arasında 19 ölkədə fəaliyyət göstərən 150 bankla apardıqları araşdırmada konsentrasiya və səmərəlilik arasındakı əlaqəni araşdırıblar. Konsentrasiyanın bankın səmərəliliyinə müsbət və qeyri-xətti təsir göstərdiyi müəyyən edilmişdir (Kozak və Wierzbowska, 2021).

Azərbaycan Respublikası Prezidenti “Koronavirus (COVID-19) pandemiyasının və bundan irəli gələrək dünya enerji və səhm bazarlarında baş verən kəskin dalğalanmaların Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatına, makroiqtisadi sabitliyə, ölkədə məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinə azaldılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 19 mart 2020-ci il tarixli 1950 nömrəli Sərəncam imzalamışdır.

Pandemiyanın gərgin dövründə, yəni aprelin 25-i 2020-ci ildə sərəncamın icrası ilə bağlı Nazirlər Kabineti “Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir. Bu planda “Karantin rejimi müddətində pandemiya zərər çəkmiş sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarların öhdəliklərinin tənzimlənməsi məqsədilə kredit təşkilatlarına

requlyativ tətillin verilməsi” nəzərdə tutulmuşdur. Qəbul edilmiş planlar və strategiya nəticəsində iqtisadiyyatda mülayimləşmə müşahidə edilmişdir.

Sxem 13: Kreditlərin təsnifləşdirilməsi və risk qrupları

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 4 aprel tarixli 135s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Tədbirlər Planının I hissəsinin A bəndinin 8-ci tədbirinə müvafiq olaraq kredit faizləri subsidiyalaşdırılan hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərə verilmiş kreditlərin təsnifat kateqoriyası borcalanın maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq subsidiyanın ödənilmə tarixindən *01 aprel 2021-ci il tarixinədək* pisləşdirilmir.

01 mart 2020-ci il tarixinə qənaətbəxş təsnifat kateqoriyasında olan və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 4 aprel tarixli 135s nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Tədbirlər Planının I hissəsinin A bəndinin 8-ci tədbirinə müvafiq olaraq kredit faizləri subsidiyalaşdırılan hüquqi şəxslərə və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslərə verilmiş kreditlər restrukturizasiya olunduqda onun restrukturizasiyaya qədərki təsnifat kateqoriyası *01 aprel 2021-ci il tarixinədək* pisləşdirilmir.

01 mart 2020-ci il tarixinə qənaətbəxş təsnifat kateqoriyasında olan və dövlət tərəfindən yaradılmış qurumların vəsaitləri hesabına verilən güzəştli kreditlər restrukturizasiya olunduqda kreditin restrukturizasiyaya qədərki təsnifat kateqoriyası *01 aprel 2021-ci il tarixinədək* pisləşdirilmir.

Tibbi ləvazimat və avadanlıqların istehsalçılara verilən və təyinatı üzrə istifadə olunması sənədlərlə təsdiq edilmiş milli valyutada biznes kreditləri *01 aprel 2021-ci il tarixinədək* 20 (iyirmi) faizli (0.2 əmsallı) risk qrupuna aid edilir.

“Bank kapitalının və onun adekvatlığının hesablanması Qaydaları”nın 9.3.8.2-ci, 9.3.8.3-cü, 9.3.9.1-ci, 9.3.9.2-ci, 9.3.10.1-ci yarımbəndləri və 9.4-cü bəndi istehlak kreditləri üzrə risk qruplarına 01 yanvar 2021-ci il tarixinədək şamil edilmir.

Sistem əhəmiyyətli banklar üzrə məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı *01 iyul 2021-ci il tarixinədək* 11 (on bir) faizdən az ola bilməz.

Sistem əhəmiyyətli banklar istisna olmaqla, digər banklar üzrə məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı *01 iyul 2021-ci il tarixinədək* 9 (doqquz) faizdən az ola bilməz.

01 yanvar 2022-ci il tarixinədək kontr-tsiklik kapital buferi 0 (sıfır) faiz müəyyən edilir.

I dərəcəli kapitalın və məcmu kapitalın adekvatlıq əmsallarının hesablanması zamanı bazar və əməliyyat riskləri bu Qayda qüvvəyə mindiyi gündən *01 iyul 2021-ci il tarixinədək* nəzərə alınmır.

Bankların kapital mövqeyinin və maliyyə dayanıqlığının qorunması məqsədilə ötən illərin nəticəsi üzrə dividend ödənişləri *01 oktyabr 2021-ci il tarixinədək* təxirə salınmalıdır

Mənbə: “Koronavirus (COVID–19) pandemiyası şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi” Qaydası

Azərbaycanda da COVID-19 pandemiyası zamanı kommersion banklarının vermiş olduğu kreditlərin tənzimlənməsi ilə bağlı qaydalar müəyyən edilmişdir. Bu qayda “Koronavirus (COVID–19) pandemiyası şəraitində kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin müvəqqəti tənzimlənməsi” Qaydasıdır. Bu Qayda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının 16/1-1 nömrəli Qərarı ilə 24 aprel 2020-ci ildə qəbul edilmişdir. Qeyd edilən bu qaydada maddələr Sxem 10-da göstərilmişdir.

Fiziki şəxsləri dəstəkləmək məqsədi ilə Azərbaycanın İpoteka və Kredit Zəmanət Fondundan vəsaitlər ayrılmışdır. Bu vəsaitlər sahibkarlıq fəaliyyəti göstərməyən fiziki şəxsləri əhatə edir və onlara verilmiş ipoteka kreditlərinin restrukturizasiyasına imkan yaradır. Belə ki, aparılmış tədbir nəticəsində 1 milyarddan manatdan çox ipoteka kreditindən 23 minə qədər borcalanın faydalanması planlaşdırılmışdır (<https://www.cbar.az>).

Kommersion banklarının məcmu kapital tələbləri üzrə məbləğ ilin sonun dövrünə kimi 1% azadılması nəzərdə tutulmuşdur. Buna paralel olaraq, kommersion banklarının kapitalına təzyiq göstərən bəzi tənzimləyici tələbləri ilin sonuna kimi təxirə salmaq mümkün olmuşdur.

Bundan başqa, müəyyən iqtisadi sahələrdə kredit resurslarına çıxışı təmin etmək üçün tibbi ləvazimatlara və avadanlıqlara ayrılan istehsal və bu sahədə veriləcək kreditlərdə risk səviyyəsi azaldılmışdır. Bu limit 100% yox, 20%-ə kimi azaldılmışdır. Bu qayda nəticəsində bankların daha ucuz, habelə aşağı kapital sərf edərək kredit ayıra bilməsi mümkün olmuşdur.

3.3. Azərbaycanda kommersion banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında kommersion banklarının verdiyi kredit əməliyyatlarında müxtəlif inkişaf istiqamətləri hazırlanmalıdır. Bunlardan biri *kredit riski üçün müvafiq mühitin yaradılması* ilə bağlıdır. Başqa sözlə, bankın direktorlar

şurası mütəmadi olaraq bankın kredit riski strategiyasını və əsas kredit riski siyasətlərini nəzərdən keçirməlidir. Strategiya bankın kredit riskinə dözümlülüyünü və qəbul etdiyi müxtəlif kredit riskləri müqabilində əldə etməyi gözlədiyi mənfəət səviyyəsini əks etdirməlidir. Eyni zamanda bankın direktorlar şurası tərəfindən təsdiq edilmiş kredit riski strategiyasının həyata keçirilməsinə və kredit riskinin tanınması, ölçülməsi, monitorinqi və nəzarəti üçün siyasət və prosedurların işlənilməsinə cavabdeh olmalıdır. Qeyd olunan siyasət və prosedurlara bankın həm pərakəndə kreditlərdə, həm də portfelində həyata keçirdiyi bütün bank fəaliyyətləri ilə bağlı kredit riskləri daxil edilməlidir.

Digər tərəfdən *banklar etibarlı kredit funksiyasını* formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə banklar etibarlı və dəqiq müəyyən edilmiş kredit meyarlarına uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Bu meyarlar həm borcalan, həm də kreditin strukturu, məqsədi və ödəmə mənbəyi haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verən məzmununda olmalıdır. Banklar şirkət qrupları və fərdi kredit müştəriləri üçün ümumi kredit xətləri yaratmalıdırlar ki, onlar həm bank, həm ticarət kitablarında, həm də balans və balansdankənar hesablarda əhəmiyyətli risklər yarada bilsinlər. Bankların yeni kreditlərin təsdiq edilməsi və mövcud kreditlərin artırılması üçün aydın şəkildə müəyyən edilmiş funksiyaları olmalıdır. Bu zaman kredit əməliyyatlarında ehtiyatlı olmaq lazımdır. Xüsusilə, şirkətlərə və fərdi müştərilərə verilən kreditlərə ciddi nəzarət edilməli və əlaqəli kreditlərlə bağlı risklərə nəzarət və azaldılması üçün digər müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Kreditlərin düzgün idarə olunması, ölçülməsi və monitorinqinin aparılması zəruridir. Bunun üçün banklar öz portfellerindən yaranan müxtəlif kredit risklərinin davamlı idarə olunması üçün sistemə malik olmalıdırlar. Banklar fərdi kreditlərin monitorinqi, o cümlədən adekvat ehtiyatların və ehtiyatların müəyyən edilməsi sistemində malik olmalıdırlar. Digər tərəfdən banklar kredit riskinin idarə olunmasında daxili reyting sistemlərini inkişaf etdirməli və istifadə etməlidirlər. Reyting sistemi bankın əməliyyatlarının xarakterinə, ölçüsünə və mürəkkəbliyinə uyğun olmalıdır.

Banklar həm balansdaxili, həm də balansdankənar fəaliyyətlərdə kredit riskinin ölçülməsi üçün məlumat axtarış sistemlərinə və analitik üsullara malik olmalıdırlar. İnformasiya axtarış sistemləri bankın kredit portfelinin tərkibini və risk konsentrasiyalarını müəyyən etmək üçün kifayət qədər məlumat təqdim etməlidir. Banklarda kredit portfelinin keyfiyyətinə və tərkibinə nəzarət etmək üçün sistemlər olmalıdır.

Banklar fərdi kreditləri və kredit portfellerini qiymətləndirərkən iqtisadi şəraitdə mümkün dəyişiklikləri də nəzərə almalı və çətin şərtlərdə qarşılaşa biləcəkləri kredit risklərini qiymətləndirməlidirlər.

Azərbaycanda kommersiya banklarının kredit əməliyyatlarının inkişaf etdirərkən kredit riskinə düzgün nəzarət aparmalıdır. Bu zaman xüsusilə vurğulayacağımız xüsusiyyətlərə diqqət edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Bunlara aiddir:

- Banklar kreditlərə baxılması üçün müstəqil və davamlı sistem yaratmalı və belə yoxlamaların nəticələri birbaşa bankın direktorlar şurasına və yüksək rəhbərliyinə çatdırılmalıdır.
- Banklar kredit vermə funksiyalarının müvafiq şəkildə idarə olunmasını və məruz qala biləcəyi kredit risklərinin prudensial standartlara və daxili limitlərə uyğun səviyyədə saxlanmasını təmin etməlidir.
- Banklarda ümitsiz kreditlərin idarə edilməsi sistemi olmalıdır.

Monitoring və audit orqanlarının rolu burada əvəzedəlməzdir. Belə ki, risklərin idarə edilməsinə ümumi yanaşmanın elementi kimi, nəzarət orqanı bankların kredit risklərinin tanınması, ölçülməsi, monitoringi və nəzarəti üçün effektiv sistemə malik olmasını nəzərdə tutmalıdır. Nəzarət orqanı bankın kreditləşdirmə funksiyası və portfellerinin davamlı idarə edilməsi ilə bağlı siyasətlərini, strategiyalarını, prosedurlarını və təcrübələrini müstəqil qiymətləndirməlidir. Bundan əlavə, banklar fərdi müştəriləri və ya əlaqəli şirkətlər qrupları ilə bağlı məruz qala biləcəkləri riskləri məhdudlaşdırmaq üçün ehtiyat limitləri müəyyən etməlidirlər.

Bankın idarə heyəti müntəzəm olaraq bankın kredit riski strategiyasını və əsas kredit riski siyasətlərini nəzərdən keçirməlidir. Strategiya bankın kredit riskinə tolerantlığını və qəbul etdiyi müxtəlif kredit risklərinə cavab olaraq almağı gözlədiyi mənfəət səviyyəsini əks etdirməlidir. Bankın bütün fəaliyyətlərində olduğu kimi, direktorlar şurası da bankın kreditləşmə və kredit risklərinin idarə edilməsi ilə bağlı funksiyalarının monitorinqində mühüm rol oynayır. Hər bir bank kredit riski strategiyası və ya kreditləşmə fəaliyyəti ilə bağlı məqsədlərini əks etdirən plan hazırlamalı və belə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün siyasət və prosedurlar qəbul etməlidir. Kredit riski ilə bağlı bank strategiyası və siyasətləri mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilməli və direktorlar şurası tərəfindən təsdiq edilməlidir. Direktorlar şurası bilməlidir ki, kredit riski mühüm risk faktoru olan bankın strategiya və siyasətləri onun fəaliyyətini əhatə edir.

Strategiyada bankın kreditin növü (məsələn, kommersiya krediti, istehlak krediti, korporativ kredit və s.), təqdim olunan sektor, coğrafi yer, valyuta növü, ödəniş və təxmin edilən gəlirlilik. Bundan əlavə, bankın kredit portfelinin strukturunun xüsusiyyətləri (müxtəliflik və sıxlıq səviyyəsi kimi) və hədəf bazarları da dəqiqləşdirilməlidir. Kredit riski strategiyası kreditin xarakteri, gəlirliliyi və ölçüsü kimi amillərin tanınmasını təmin etməlidir.

Ölçüsündən asılı olmayaraq hər bir bank gəlirli olmalıdır və buna görə də öz əməliyyatları üçün məqbul risk/gəlir nisbəti (mübadilə) müəyyən etməlidir. Bankın direktorlar şurası mütəmadi olaraq bankın maliyyə göstəricilərini nəzərdən keçirməli və bu baxışın nəticələrinə uyğun olaraq strategiyasında zəruri dəyişikliklər etməlidir. Bundan əlavə, direktorlar şurası bankın bütün fəaliyyəti ilə bağlı daşdığı riskləri ödəmək üçün kifayət qədər kapitalla malik olub-olmadığını müəyyən etməlidir.

İstənilən kredit riski strategiyası davamlı olmalıdır. Buna görə də, bankın kredit strategiyası iqtisadi dövrləri və onların kredit portfelinin keyfiyyətinə və tərkibinə təsirini nəzərə almalıdır. Kredit strategiyası mütəmadi olaraq qiymətləndirilməli və lazımi düzəlişlər edilməli, lakin uzunmüddətli perspektivdə müxtəlif iqtisadi dövrlərə baxmayaraq qüvvədə qalmalıdır.

Bank işçiləri kredit riski strategiyası və siyasətləri barədə məlumatlandırılmalıdır. Bütün aidiyyəti personalın bankın kreditləşdirmə funksiyasına yanaşmasını aydın şəkildə başa düşməsi təmin edilməlidir və belə siyasət və prosedurlara riayət etmək məsuliyyəti qoyulmalıdır.

Bankın bütün kredit fəaliyyətinin idarə edilməsində iştirak edən heyət tam səriştəli olmalı və belə fəaliyyətlərin risk strategiyası, siyasətləri və tolerantlıqları çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Bankın kredit riski strategiyası və kredit siyasəti çərçivəsində mütəmadi olaraq, məsələn ən azı ildə bir dəfə bankın kredit vermə meyarlarını, yəni şərt və qaydalarını təsdiq etməlidir. Həmçinin bankın kreditləşdirmə funksiyalarının, bütün portfelin və kredit funksiyasının müstəqil nəzərdən keçirilməsi də daxil olmaqla, təşkil olunduğu prosedur və prinsipləri təsdiq etməlidir.

Bank heyəti yeni biznes sahəsini nəzərdə tuta və kredit açıla bilərlər. Bu zaman kreditin məbləği və ödəmə müddəti bankın cari funksiyalarına uyğun olaraq müəyyən edilməlidir. Maraqların toqquşmasının qarşısını almaq üçün idarə heyəti üzvləri bankın kreditləşdirmə və monitorinq funksiyalarını pozmamalıdır. Bank təhbərliyi eyni zamanda bankın işçi heyətinin mükafatlandırılması və yüksəldilməsi siyasətlərinin kredit riski strategiyasını əks etdirməsini təmin etməlidir. Qısa müddətdə qazanc əldə etmək üçün kredit siyasətindən kənara çıxmaq və ya müəyyən edilmiş hədləri aşmaq kimi davranışları mükafatlandıran kədr siyasəti bankın kredit funksiyasının zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Təhlükəsiz və effektiv bank işinin əsas prinsiplərindən biri kredit riskinin tanınması, ölçülməsi, monitorinqi və nəzarəti üçün yazılı siyasət və prosedurların yaradılması və həyata keçirilməsidir. Kredit siyasəti bankın kredit fəaliyyətinin çərçivəsini təşkil edir. Kredit siyasətləri ilə hədəf bazarlar, portfel quruluşu, qiymətdən başqa qiymət və amillər, kredit limitlərinin vəziyyəti, təsdiq səlahiyyəti sahibləri, aralıq hesabat kimi subyektlər müəyyən edilir. Bu cür siyasətlər aydın şəkildə müəyyən edilməli, prudensial bank praktikasına və müvafiq tənzipləmə qaydalarına uyğun olmalı, bankın əməliyyatlarının xarakterinə və xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Bu siyasətlər bankın bazardakı mövqeyi, ticarət sahəsi, işçi

heyətinin istedadı və istifadə etdiyi texnologiya kimi müxtəlif daxili və xarici amillər nəzərə alınmaqla yaradılmalı və həyata keçirilməlidir. Düzgün işlənilib hazırlanmış və həyata keçirilmiş siyasət və prosedurlar banka aşağıdakı təsvələri verəcəkdir:

- sağlam kreditləşdirmə standartlarını tətbiq etməyə,
- kredit riskinə nəzarət etməyə və nəzarət etməyə,
- yeni biznes imkanlarını lazımi şəkildə qiymətləndirməyə,
- problemlı kreditləri tanımağa və idarə etməyə imkan verir.

Effektivliyi təmin etmək üçün kredit siyasətləri bank daxilində elan edilməli, müvafiq prosedurlar çərçivəsində həyata keçirilməli, daxili və xarici şəraitdə baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla mütəmadi olaraq yenidən işlənməlidir. Bundan əlavə, kredit siyasəti konsolidə edilmiş əsasda və bankın törəmə müəssisələri səviyyəsində həyata keçirilməli, portfelin müvafiq diversifikasiyası təmin edilməli və fərdi kreditlərin nəzərdən keçirilməsinin əsas funksiyaları müəyyən edilməlidir.

Standart kredit riski ilə yanaşı, bank beynəlxalq kredit fəaliyyətində borcalanın ölkəsinin iqtisadi şəraiti ilə bağlı riskləri də nəzərə almalıdır. Ölkə riski ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial şəraiti ilə bağlı bütün riskləri əhatə edir ki, bu da həmin ölkədə kredit borcalanlara və ya investisiyalara əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Transfer riski daha çox borcalanın xarici kredit borclarını ödəmək və digər müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün zəruri olan xarici valyutayı təmin etmək qabiliyyətini əhatə edir. Beynəlxalq əməliyyatların bütün nümunələrində banklar maliyyə bazarlarının qloballaşmasını və risklərin bir ölkədən digərinə və ya regional əsasda yayılmasını nəzərə almalıdırlar.

Buna görə də beynəlxalq kredit bankları beynəlxalq kredit və investisiya fəaliyyətləri ilə bağlı risklərin tanınması, ölçülməsi, monitorinqi və nəzarəti üçün müvafiq siyasət və prosedurlar hazırlamalıdırlar. Ölkə riskləri ilə bağlı amillərin monitorinqi zamanı ölkənin iqtisadi şəraitindən asılı olaraq kreditlər verilmiş özəl sektor qurumlarının ödəniş etməməsi ehtimalı birlikdə nəzərə alınmalıdır. Bu funksiya çox vaxt ölkədə təcrübəsi olan xüsusi bölmə və ya komandanın məsuliyyətidir və riskləri ötür.

Effektiv kredit riskinin idarə edilməsinin əsas elementi hər hansı məhsul və ya xidmətlə bağlı cari və potensial risklərin tanınmasıdır. Buna görə də bankların təklif etdikləri məhsul və xidmətlər və fəaliyyətləri ilə bağlı bütün riskləri tanıması vacibdir. Bu, məhsulların və ya fəaliyyətlərin kredit riski xüsusiyyətlərinin diqqətlə araşdırılmasından asılıdır.

Banklar həmçinin daha mürəkkəb kredit əməliyyatları (məsələn, sənaye sektorlarına kreditlər, aktivlərin sekyuritləşdirilməsi, kredit törəmələri və s.) ilə bağlı riskləri bilməli və başa düşməlidirlər. Bu anlayış xüsusilə bankçılıq üçün yeni olmayan, lakin başa düşülməsi daha çətin olan və ənənəvi kredit fəaliyyətindən yaranan risklərdən daha ətraflı təhlil tələb edən kredit risklərinin daşınması halında xüsusilə vacibdir. Daha mürəkkəb kreditləşmə fəaliyyətləri üçün yeni prosedurlar formalaşdırıldığından, kredit riskinin idarə edilməsinin əsas prinsipləri tətbiq olunmağa davam etməlidir.

Bankın yeni təşəbbüsləri götürüləcək risklərin yaxşı tanınmasını və idarə olunmasını təmin etmək üçün dəqiq planlaşdırma və diqqətli monitoring tələb edir. Banklar yeni məhsul və xidmətlər istifadəyə verilməzdən və ya tətbiq edilməzdən və təsdiqləmə səlahiyyətini verdikləri direktorlar şurası və ya komitə tərəfindən təsdiqlənməzdən əvvəl öz risklərini müvafiq prosedurlarla və nəzarətlə izləməlidirlər.

Bankın yüksək səviyyəli menecmenti üçün yeni və ya məlum fundamental və mürəkkəb riskləri olan əməliyyatlar qarşısında müvafiq işçinin əməliyyatı bankın siyasət və prosedurlarına uyğun və daha yüksək standartlara uyğun həyata keçirməyə qadir olub-olmadığını müəyyən etməsi vacibdir. Bankın inkişafının təmin edilməsi üçün etibarlı kredit funksiyası müəyyən edilməlidir. Banklar etibarlı və dəqiq müəyyən edilmiş kredit meyarlarına uyğun fəaliyyət göstərməlidir. Bu meyarlar həm borcalan, həm də kreditin strukturu, onun alınma məqsədi və ödəmə mənbəyi haqqında kifayət qədər məlumat əldə etməyə imkan verən məzmununda olmalıdır.

Kreditlərlə əlaqədar olaraq, banklar, müvafiq hallarda, əlaqəli şirkətlərə vahid borcalan kimi yanaşmaq üçün onların birlikdə qruplaşdırılması üçün şəraiti müəyyən

etmək üçün uyğun prosedurlar yaratmalıdırlar. Törəmə şirkətlərin hesabları ilə bağlı risklərin ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı, banklar öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq fərdi müştərilərinin risklərinin ümumiləşdirilməsi prosedurlarını hazırlamalıdırlar. Bir çox banklar sindikatlaşdırılmış kreditlər və ya oxşar kreditlər təklif edirlər. Bəzi qurumlar öhdəlik götürdükleri təşkilatların kredit təhlillərinin və ya kommərsiya kreditlərinin reytinglərinə hörmət edilməsini tələb edə bilər. Sindikasiyada iştirak edən banklar sindikasiyada iştirak etməzdən əvvəl müstəqil olaraq öz kredit təhlillərini aparmalı və sindikasiya şərtlərini araşdırmalıdırlar. Hər bir bank sindikatlaşdırılmış kreditin gəlirliliyini və riskini digər kreditlərdə olduğu kimi təhlil etməlidir.

Banklar üçün kredit vermək həm risk götürməyi, həm də mənfəət əldə etməyi tələb edir. Banklar hər bir kredit üzrə risk/gəlir əlaqəsini qiymətləndirməkdən əlavə, gəlirliliyi də hesablamalıdırlar. Kreditlər bütün xərcləri nəzərə almaq və bankın üzərinə düşən riskləri ödəmək üçün qiymətlənməlidir. Banklar kreditin hansı müddətə və hansı müddətə verilməsini qiymətləndirərkən gözlənilən gəlir müqabilində alınacaq riskləri qiymətləndirməli və bunu edərkən qiymətli və qeyri-qiymətli elementləri, məsələn, alınan girov, qoyulmuş məhdudiyətlər kimi, ayrı-ayrılıqda nəzərə almalıdırlar. Banklar riskləri qiymətləndirərkən pessimist ssenariləri və onların borcalana təsirlərini də nəzərə almalıdırlar. Banklarla bağlı ümumi problem ondan ibarətdir ki, kreditlərin qiyməti düzgün təyin oluna bilmir, ona görə də götürülmüş risklər kifayət qədər kompensasiya edilə bilmir.

Beləliklə, COVID-19 pandemiyasının kommərsiya banklarının kredit əməliyyatlarına mənfə təsirinin azaldılması üçün banklar zəruri risk təsirlər üzrə analizlər aparmalı və düzgün strategiyalar müəyyənləşdirməlidirlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycanda kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarının perspektivləri mövcud tələblərə uyğun formalaşmalıdır. Bununla belə, kommertiya banklarının müştəriləri ilə apardığı münasibətlərdə Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müddəaları nəzərə alınmalıdır. Mülkü Məcəlləyə əsasən, maliyyə bazarlarına monitorinqi reallaşdırmalı olan orqanın qoyduğu normativ aktlar, qəbul etdiyi müqavilələr əsas götürülür.

Kredit götürmək istəyən müştərilər bir qayda olaraq, bankların apardığı fəaliyyətlərin növlərinin hamısını özləri müstəqil seçirlər. Yəni, özləri istədikləri kommertiya bankları ilə əməkdaşlıq edə bilirlər. Eyni zamanda müştərilər bir bankla yanaşı, bir neçə kommertiya bankının göstərdiyi xidmətlərdən istifadə edirlər. Kommertiya banklarında müştərilərin hamısı istədiyi vaxt müxtəlif hesabları açması, əməliyyatlar aparması, bu hesabları bağlaması haqqında qaydalar yenə də Mülki Məcəllə və “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə həyata keçirə bilirlər.

Kommertiya bankları öz müştərilərinin, ya da bu bankların müştərisi olmaq arzusunda olan bütün hüquqi şəxslərlə fiziki şəxslərin tələblərinə əsasən bank lisenziyasını müştəriyə təqdim etməlidirlər. Kommertiya bankları kredit verdiyi borcalanların hər biri ilə bağlı məlumatları maliyyə bazarlarına nəzarəti icra edən orqanların təyin etdiyi formada hazırlamalıdır. Bu məlumatları maliyyə bazarlarına nəzarəti yerinə yetirən təşkilatda qurulmuş mərkəzləşmiş kredit reyestrinə təhvil verməlidir. Mərkəzləşmiş kredit reyestrində toplanacaq məlumat və informasiya toplusu bank sirri olaraq qorunur. Qeyd edilməlidir ki, kommertiya bankları tərəfindən bütün kredit götürmüş şəxslər barəsində ətraflı və zəruri məlumatların kredit bürosuna verilməsi ya da məlumatların kredit bürosundan alınması qaydaları “Kredit büroları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda göstərilən maddələrlə tənzimlənməkdədir.

Beləliklə, tədqiqatdan əldə edilən nəticələri aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

- Kommertiya banklarının kredit əməliyyatları-əhalinin ehtiyaclarının

kreditləşməsinin əsas elementlərindən biridir.

- Azərbaycan Respublikasında kommertiya banklarında kreditləşmə prosesinin təşkili bankların hədəf subyektlərinə görə dəyişməkdədir. Bu məqsədlə göstərilən kreditlər müxtəlif qruplar altında birləşdirilmiş və elektron saytlarında bütün məlumatlar verilmişdir. Bankların kredit əməliyyatları haqqında məlumatların genişlənməsi üçün onlayn xidmətlər daha da genişləndirilməlidir.

- Azərbaycanda əhalinin kreditlə təmin olunmasının mövcud vəziyyətinin təhlili göstərmişdir ki, ölkədə kredit qoyuluşları sahələr üzrə də fərqli olmuşdur. Eyni zamanda real sektora kredit qoyuluşları hər sahə üzrə illərə görə dəyişmişdir. Ən böyük pay isə əsasən ev təsərrüfatlarının üzərinə düşmüşdür. Ölkədə digər sektorların kredit payının inkişafı üçün təşviqedici vəsaitlər istifadə edilə bilər.

- Kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarında bank risklərinin idarə olunması xüsusiyyətləri günümüzdə bir-birindən fərqlənir. Çünki banklar kreditləri həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli dövr üçün verir. Həmçinin bu kreditlər müxtəlif sahələrə yönəlmiş üçün müxtəlif risklər daşıyır. Buna görə də kreditləşmə prosesində bankın üzləşəcəyi riskləri azaltmaq üçün hər bir sahəyə uyğun olaraq risk azaldacaq tədbirlərdən istifadə edilməlidir.

- Azərbaycanda kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarının tənzimlənməsi müxtəlif hüquqi sənədlərlə aparılır. Bu əməliyyatlar bir qayda olaraq Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin maddələri daxilində aparılır. Eyni zamanda bu əməliyyatlar 'Banklar haqqında' Azərbaycan Respublikasının Qanununun, maliyyə bazarlarına nəzarəti aparan orqanın, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankın qoyduğu normativ aktlara və göstərişlərə zidd olmamalıdır. Bundan başqa, müvafiq qurumun verdiyi lisenziyalarla və ya icazələrlə qanuna uyğun olaraq qeyd edilmiş və məhdudlaşdırılmış hallar nəzərə alınaraq fəaliyyət aparılmalıdır. Banklara monitorinq daimi aparılmalıdır.

- COVID-19 pandemiyasının kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarına təsirinin azaldılması müxtəlif tədbirlərin aparılmasını zəruri edir. Qısamüddətli, uzunmüddətli və sistemli risklər çərçivəsində COVID-19 pandemiyası zamanı bank sektoruna təsirini azaltmaq üçün kiçik və orta sahibkarlıq aşağı faizli kreditlərlə

təmin edilməli, xüsusi kredit xətləri, uzunmüddətli kredit sistemləri ilə dəstəklənməlidir. Həmçinin riskə nəzarət sistemləri üçün rəqəmsal transformasiyanın sürətləndirilməsi aparılmalıdır.

Azərbaycanda kommertiya banklarının kredit əməliyyatlarının effektiv təşkili üçün aşağıdakıların tətbiqinə diqqət yetirilməsi və zəruri tədbirlərin görülməsi faydalı ola bilər:

- effektiv strateji palan hazırlamaqla kredit əməliyyatları daha operativ təşkil edilə bilər,
- bazarın digər subyektləri ilə sıx əlaqənin qurulması,
- iqtisadi artımın əsasən bank kreditləri hesabına maliyyələşdirildiyi nəzərə alaraq, ölkəmizdə bank sektorunda tərəküzləşmə əmsalının qarşısının alınması,
- bank sektorunun maliyyə vəziyyəti real iqtisadiyyatın göstəriciləri ilə bağlı olduğundan, sektorda bazarın tərəküzləşməsinin monitorinqinin daima aparılması,
- Gözlənilməz hallara, məsələn COVID-19 kimi qarşısıalınmaz vəziyyətlərdə xidmətlərin genişləndirilməsi,
- bazara çıxışın genişləndirilməsi,
- risk amilinin daima qiymətləndirilməsi,
- atdırılmasında mühüm rol oynayıb.
- məcburi ehtiyat əmsallarının optimallaşdırılması,
- aktiv nisbətinin tətbiqi və problemlı kreditlər üçün gecikmə müddətlərinin uzadılması,
- bankların real sektorun likvidlik ehtiyaclarını ödəməyə təşviq edilməsi.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. “Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləşməsinin bəzi məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı,
2. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, Bakı şəhəri, 16 yanvar 2004-cü il, № 590-IIQ
3. “Banklarda kredit risklərinin idarə edilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının Qərarı, 30.01.2019
4. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərova R.V. (2017), “Bank işi” Dərslik. 512 səh.
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Statistik bülleten, 12/2021, <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>
6. Bağırov M.M. (2014), “Banklar və bank əməliyyatları” Dərslik. 470 səh.
7. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 25 dekabr 2009-cu il № 933-IIIQ
8. Banklara aidiyyəti olan şəxslərlə əməliyyatların aparılması Qaydaları, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı İdarə Heyətinin 29 dekabr 2001-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
9. Bəşirov R.A. (2017) “Bank işi” Dərslik. 340 səh.
10. Cavadov A.M., (2012), Kommersiya bankları məhsul və xidmətlərinə qiymət-qoyma. Bakı 542 səh.
11. Bağırov D.A., Həsənli M. (2015) “Maliyyə”. Bakı, 341 səh.
12. Əliyev M.F. (2014), Bankların inkişaf istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 120 səh.
13. Əliyev M.F., (2016), Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. Bakı 378 səh.
14. Əliyev M.F., (2013-cü il), Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, №8., s.104-109.
15. Əliyev M.F., (2016-ci il), Bank islahatları ilə vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, №3-4., s.114-120.

16. Kaşiyeva F.Ş. (2017) “Pul, kredit, banklar”. Bakı 282 səh.
17. Hacızadə E.M., Bağırzadə E.R. Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyadakı reytingi. Bakı: Elm. 2011, 128 səh.
18. Məmmədov Z.F. (2017) Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı). Bakı, Azərnəşr. 480 səh.
19. Məmmədov Z.F. (2014) Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Dərslik. Bakı, Azərnəşr, 504 səh.

Türk dilində:

20. Bekçi, İ., Köse, E. ve Aksoy, E. (2020). COVID-19'un Türkiye'de bankalar üzerindeki ekonomik etkisine dair bir tahmin. Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi, 5(Özel Sayı), s.185- 205. doi:10.30784/epfad.806961
21. Hazar, A., Sunal, O., Babuşcu, Ş. ve Sezgin Alp, Ö. (2017). Türk bankacılık sektöründe piyasa yoğunlaşması: 2001 krizi öncesi ve sonrasında karşılaştırılması. Maliye ve Finans Yazıları, 1(107), s.42-68. doi:10.33203/mfy.307173
22. Yayla, M. (2007). Türk bankacılık sektöründe yoğunlaşma ve rekabet: 1995-2005. BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi, 1(1), s.35-59. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1352527>

Rus dilində

23. «Международная Экономика». Конспект лекций КНЕУ. 120 стр. <http://lybs.ru/index-10167.htm>
24. Авдокушин Е.Ф. (2003) Международные экономические отношения. - М., Финансы и статистика, 310 стр.
25. Антонов Н.Г., Пессель М.А. (2001) Денежное обращение, кредит и банки. - М.: АО «Финстатинформ», М. 290 стр.
26. Буглай В.Б., Ливенцев Н.Н. (2003) Международные экономические отношения. - М., Финансы и статистика, М., 450 стр.
27. М.Евгений. (2011) «Международная валютная система», М. 305 стр.

<https://utmagazine.ru/posts/7770-mezhdunarodnaya-valyutnaya-sistema>

28. Трехтенберг И.А. (2016) Кредитная денежная система капитализма после II мировой войны. М. 756 стр.
29. Чечеткина Т. Малые коммерческие банки: проблемы, перспективы / Т.Чечеткина, В.Петушков // Экономист. 2012. N 8. стр. 89-93.
30. Шаламов Г.А. "Маленькие" проблемы провинциального банка в зеркале большой экономики // Общество и экономика. 2014. N 9-10. стр.100- 105.
31. Швецов Ю.Г. Капитал банка: его достаточность и функции / Ю.Г.Швецов, В.Г.Корешков // Деньги и кредит. 2014. N 6. стр.34-36.

İngilis dilində:

32. Amel, D. F., Liang, J. N. (1990). Dynamics of market concentration in US banking, 1966– 1986. *International Journal of Industrial Organization*, 8(3), p.375-384. doi:10.1016/0167- 7187(90)90003-J
33. Appiah-Otoo, I. (2020). Does COVID-19 affect domestic credit? Aggregate and bank level evidence from China. *Asian Economics Letters*, 1(3), p.1-5. doi:10.46557/001c.18074
34. Barbara Weltman. (2021), *Small Business Taxes*. 640 p.
35. Barua, B., Barua, S. (2021). COVID-19 implications for banks: Evidence from an emerging economy. *SN Business and Economics*, 1(1), p.1-28. doi: 10.1007/s43546-020-00013-w
36. Bikker, J. A., Groeneveld, J. M. (2000). Competition and concentration in the EU banking industry. *Kredit und Kapital*, 33(1), p.62-98. Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.493.5081&rep=rep1&type=pdf>
37. Warren, C. (2019) *Repair Your Credit*, London, 710 p.
38. Çolak, G., Öztekin, Ö. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on bank lending around the world. *Journal of Banking and Finance*, 133, p. 46-58. doi:10.1016/j.jbankfin.2021.106207
39. Richard, C.N. “Necessary Reform? The IMF and International Financial

- Architecture”. 2009 <https://www.questia.com/library/journal/1G1-195774204/necessary-reform-the-imf-and-international-financial>
40. Dave Ramsey. Total Money Makeover. 2019, 564 p.
41. Dave Rober, Warren Graham. Credit Repair Secret: Learn the Strategies. 2019, 496p.
42. Demir, E. ve Öztürk Danışman, G. (2021). Banking sector reactions to the COVID-19: The role of bank-specific factors and government policy responses. Research in International Business and Finance, 58 p.
doi:10.1016/j.ribaf.2021.101508
43. Demirgüç-Kunt, A., Pedraza, A., Ruiz Ortega, C. (2020). Banking sector performance during the COVID-19 crisis. World Bank Policy Research Working Paper, No: 9363. Erişim adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/34369>
44. Jeffrey M.Chwieroth. “Capital Ideas: The IMF and the Rise of Financial Liberalization”. 2010 https://eh.net/book_reviews/capital-ideas-the-imf-and-the-rise-of-financial-liberalization/
45. Kozak, S., Wierzbowska, A. (2021). Banking market concentration and bank efficiency. Evidence from Southern, Eastern and Central Europe. The South East European Journal of Economics and Business, 16(1), p.38-52. doi:10.2478/jeb-2021-0004
46. Li, X., Feng, H., Zhao, S., Carter, D. A. (2021). The effect of revenue diversification on bank profitability and risk during the COVID-19 pandemic. Finance Research Letters, p.342, doi:10.1016/j.frl.2021.101957
47. Li, X., Xie, Y., Lin, J. (2021). COVID-19 outbreak, government capital injections, and shadow banking efficiency. Applied Economics, 53(4), p.495-505. doi: 10.1080/00036846.2020. 1808183
48. Mateev, M., Tariq, M. U. ve Sahyouni, A. (2021). Competition, capital growth and risk-taking in emerging markets: Policy implications for banking sector stability during COVID-19 pandemic. PloS one, 16(6), p.25-40, e0253803. doi:10.1371/journal.pone.0253803

49. Mersha, D., Worku, A. (2020). Effect of COVID-19 on the banking sector in Ethiopia. *Journal of Business and Economics*, (Special Issue 1), p.28-38.
50. Steven M. (2017). *Getting Out of Debt: Money Management*. 5th Edition. Stanford. 758 p.
51. Park C. Y., Villafuerte J., Abiad A., Narayanan B., Banzon E., Samson J., Tayag M.C. (2020). An updated assessment of the economic impact of COVID-19. Asian Development Bank, Brief No: 133. 150 p. doi:10.22617/BRF200144-2
52. Shijaku, G. (2017). Does concentration matter for bank stability? Evidence from the Albanian Banking Sector. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 6(3), p.67-94. doi:10.1515/jcbtp-2017-0021
53. Wu D.D., Olson D.L. (2020). The effect of COVID-19 on the banking sector. In D. Wu, D.L. Olson, J. Birge (Ed.), *Pandemic Risk Management in Operations and Finance*. *Computational Risk Management*, p.89-99.
54. Miranda, X. (2010) "Role of The IMF in Global Financial Crisis". p.163. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.172.5927&rep=rep1&type=pdf>

İnternet resursları:

55. <http://abc.az/az/news/33031> (28.01.2022)
56. <http://www.e-qanun.az/framework/41442> (25.01.2022)
57. <https://abb-bank.az/az/> (26.01.2022)
58. <https://abb-bank.az/az/ferdi/kreditler> (28.01.2022)
59. <https://banco.az/az/banks/beynlxalq-bank> (26.01.2022)
60. <https://ipoteka.kapitalbank.az/> (28.01.2022)
61. <https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf> (28.01.2022)
62. <https://uploads.cbar.az/assets/d701bfa769e508299fbf2354c.pdf> (28.01.2022)
63. <https://www.bakupost.az/azerbaycanda-bu-banklar-baglandi-resmi-aciqlama> (28.01.2022)
64. <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-52650963> (28.01.2022)

65. <https://www.cbar.az/press-release-2580/mrkzi-bank-koronavirus-pandemiyasi-sraitind-halinin-v-biznesin-dstklmsi-istiqamtind-lav-tdbirlr-bard-qrar-qbul-etmisdir> (28.01.2022)
66. <https://www.kapitalbank.az/about> (27.01.2022)
67. https://www.pashabank.az/about_us/lang,az/#!/about_us/692/ (28.01.2022)
68. <https://www.xalqbank.az/az/for-life/services/loans/kommersiya-ipotekas/> (28.01.2022)
69. <https://www.yelo.az/az/individuals/loans/> (25.01.2022)

ƏLAVƏLƏR

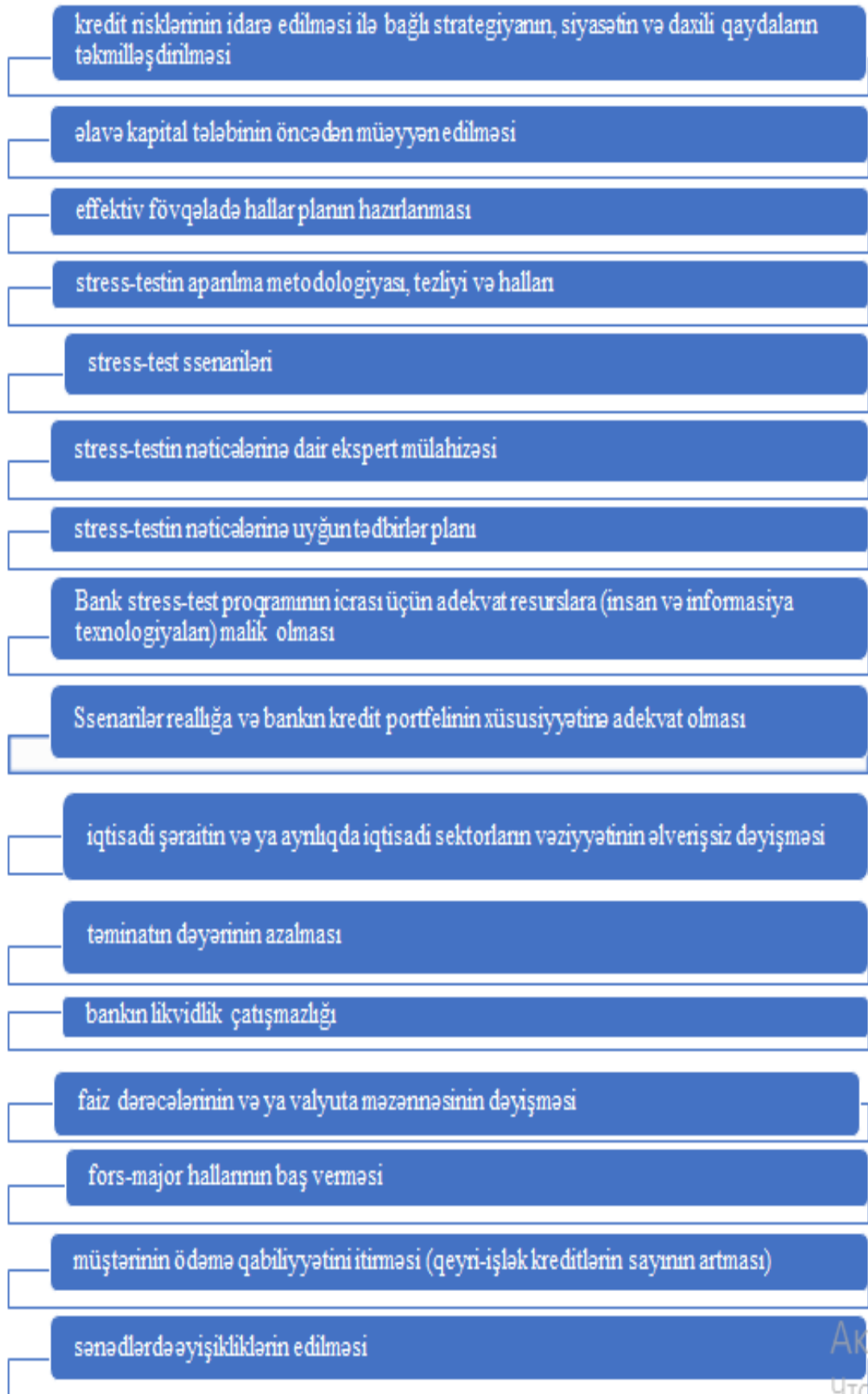
Əlavə 1.

Cədvəl 2. Kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, mln.manat

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Cəmi	15422,9	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3	15298,2	14530,4	17119,8
Ticarət və xidmət sektoru, %-lə	14,4	14,5	14,5	15	17,6	18,3	16,3	17,9	17,5
Mədənçixarma və elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı sektoru, %-lə	1,9	1,1	1,5	3,6	2,7	3,2	4	3,6	4,4
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru, %-lə	4,8	4,6	2,3	2,7	3,7	3,6	3,6	3,9	3,5
İnşaat və tikinti sektoru, %-lə	15,3	13,8	14,1	11,6	4,6	3	3,1	3,4	5,3
Sənaye və istehsal sektoru, %-lə	9,8	10,9	9	7,7	5,3	5,4	5,7	8,6	5,7
Nəqliyyat və rabitə sektoru, %-lə	3,4	4	6,7	7,7	9,6	10,5	7,9	5,8	4,3
Ev təsərrüfatlarına, %-lə	40,3	44	38,6	35,6	39,2	40,9	45,6	46,2	50,3
o cümlədən daşınmaz əmlakın tikintisinə və alınmasına (ipoteka krediti daxil olmaqla), %-lə	5,8	6,6	7,1	10,4	14,8	14,2	13,5	14,4	14,5
Digər sektorlarda fəaliyyət göstərən dövlət mülkiyyətində olan hüquqi şəxslər, bələdiyyələr və ictimai təşkilatlara, %-lə	0	0	0,1	0,2	0,5	0,1	0,2	0,2	0,5
Büdcə təşkilatlarına və dövlət fondlarına, %-lə	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Digər sektorlar, %-lə	1,5	1,2	1,2	1,1	1,2	1,8	4,4	3,6	3,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, s.19-20,
<https://uploads.cbar.az/assets/38661e3cf9caf4b264aea0002.pdf>

Şəkil 3. Bank riskləri ilə bağlı stress – testin keçirilməsi

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/41442>

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Kreditin əsas vəzifələri.....	13
Sxem 2. Kreditin funksiyaları.....	14
Sxem 3. Kreditin prinsipləri.....	15
Sxem 4. Beynəlxalq Bank verdiyi kreditləri.....	31
Sxem 5. Kapital Bankın verdiyi kreditlər.....	33
Sxem 6. Yelo Bankın verdiyi kreditlər.....	34
Sxem 7. Xalq Bankın verdiyi kreditlər.....	35
Sxem 8. Paşa Bankın verdiyi kreditlər.....	37
Sxem 9. Kredit risklərin idarə edilməsi sistemi.....	43
Sxem 10. Maliyyə bazarlarına nəzarət orqanının qoyduğu prudensial normativlər və tələblər.....	50
Sxem 11. Banklarla müştərilər arasında münasibətlərin tənzimlənməsi.....	53
Sxem 12. Banklar aidiyyəti şəxslərə kreditlər verə bilməz.....	54
Sxem 13. Kreditlərin təsnifləşdirilməsi və risk qrupları.....	60

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə strukturu, mln.manat.....	38
Cədvəl 2. Kredit təşkilatlarının vaxtı keçmiş kredit qoyuluşları, mln.manat.....	47

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln.manat.....	40
Şəkil 2. Sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olan ev təsərrüfatlarına verilən kreditlər, mln.manat.....	41
Şəkil 3. Bank riskləri ilə bağlı stress – testin keçirilməsi.....	79